

Віталій Постолатій

ОКУПАЦІЯ

Віталій Постолатій

Окупація

Кіровоград

2010

ББК 63.3 (4 УКР) – 624

П 63

УДК 9(С2)27

Постолатій В.В. Окупація. – Видання 2-е, доповнене. – Кіровоград: ПП „Центр оперативної поліграфії „Авангард”, 2010. – 92 с.

Рецензенти – свідки окупації:

ЄФІМЕНКО Василь Костянтинович, голова ради Кіровоградської обласної організації ветеранів України;

МЕЛЬНИЧУК Сергій Гаврилович, доктор педагогічних наук, професор Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка;

ШУРАПОВ Володимир Петрович, поет, письменник, театралознавець.

У книзі висвітлено маловідомі та призабуті події Великої Вітчизняної війни в краї, миттєвості окупації, підпільної роботи, подвигу й трагедії кіровоградців.

Для науковців, учителів, краєзнавців, студентів і учнів, усіх, хто цікавиться історією Кіровоградщини.

ББК 63.3 (4 УКР) – 624

© В.В.Постолатій, 2010

*Поколінню моїх батьків,
молодість яких була
обпалена війною...*

Пам'ять

Велика Вітчизняна війна... Її 1418 страшних днів і ночей. Десятки мільйонів понівечених людських доль і смертей. Руйнація і злидні. Невимовно велика чаша горя, яку довелося випити тоді багатьом. Здавалося, що той біль народ відчуватиме вічно, що ніколи не забуде героїв, які виборювали Перемогу, і жертви, які довелося понести в її ім'я. Але невблаганно лине час, притуплюючи біль і пам'ять, покриваючи поволокою забуття те, що, здавалося, мало б жити вічно.

Велика Вітчизняна, яка поділила найстарше наше покоління шістдесят п'ять років тому на живих і мертвих, на легендах і прикладах героїв якої виховували наступні покоління, та велика і страшна війна почала забуватися. Пішли у небуття полководці й солдати, герої і жертви війни, зникла країна, яка її виграла, і радянський народ-переможець. Лишилися ми, і лишився День Перемоги, день пам'яті для тих, хто ще пам'ятає, день скорботи для тих, хто шанує тих, кого пам'ятає...

Кіровоградська підпільно-диверсійна організація імені К.Є. Ворошилова, очолювана К. Гончаровим, була однією з найбільших і найактивніших в Україні, але у переддень визволення міста її було розгромлено, частину вцілілих підпільників призвано до лав Червоної Армії і багато з них загинуло на фронті. Керівники організації після визволення міста від фашистських загарбників були репресовані, а на роль ватажка вже 1944 року підібрали досить суперечливу постать колишнього теслі, якого зробили керівником однієї обласної структури, потім зняли, а невдовзі він узагалі виїхав за межі області і не нагадував про себе.

Весною 1944 р. німецькі військовополонені відрили трупи своїх жертв. Була невимовно болюча процедура впізнання родичами й друзями понівечених тіл своїх близьких. Між Новомиколаївкою і Некрасівкою виросло ціле партизанське кладовище, проте вже через двадцять років від нього не лишилося й сліду...

Про саму організацію у радянські часи якось не дуже писали, не лишилося розгорнутих спогадів вцілілих учасників підпілля. Про неї було досить мало публікацій. Її згадували в контексті висвітлення історії опору фашистам на Кіровоградщині М.М. Скирда, І.О. Пархоменко, Г.І. Береза та інші. Проте лише Д.М. Ключенко присвятив їй окрему публікацію. Але радянські дослідники і публіцисти змушені були, дотримуючись встановлених стандартів висвітлення діяльності підпільних організацій, досить суттєво змінювати її історію, висвітлювати діяльність окремих її груп і членів. Сьогодні про ті трагічні події минулого писати, з одного боку, наче й легше: зникли особисті інтереси деяких колишніх високопосадовців, які претендували на значно більшу роль у визвольній боротьбі на Кіровоградщині, ніж заслуговували, і тому виступали своєрідними цензорами; зникли деякі табу, ідеологічні штампи. Але з іншого... Невблаганно попрацював час, що стрімко поніс у небуття і минулі події, і їх учасників, залишивши про когось перекази й легенди, а від когось лише ім'я. А багато героїв і жертв тієї страшної війни, ступивши у вічність, назавжди стали невідомими солдатами...

Дехто з сьогоднішніх господарів життя волів би забути про далекі події Великої Вітчизняної війни або, принаймні, переписати, переграти, спотворити її історію. Мені ж хотілося б розповісти про те, що я прочитав в архівах і старих виданнях, розповісти так, як я це відчув своїм серцем... Думаю, що це потрібно. І ті трепетні почуття урочистості й скорботи, які незмінно піднімаються з глибин народної душі й пам'яті щороку на 9 травня, – яскраве тому підтвердження.

Декілька слів про головних дійових осіб нашої розповіді. Увага, яку ми їм будемо приділяти, не завжди пропорційна тій ролі, яку вони відігравали в описуваних подіях. Вона скоріш свідчить про той слід, який від цих людей

залишився, а він виявився не завжди адекватним масштабам особистостей. Про декого хотілося б розповісти значно більше, але ми не прагнули брак інформації доповнювати злетом уяви. Події, про які буде наша розповідь, відбувалися здебільшого в Кіровограді, проте, слідуючи за деякими нашими героями, ми опинимось і в ряді місць на території області, і в Криму, і в Галичині.

Гончаров

У Кіровограді заздалегідь підготовлене і залишене обкомом партії за вказівкою центру підпілля себе ніяк не виявило, хоча комуністи й комсомольці в опорі відігравали помітну роль. Неформальним лідером народного спротиву фашистам був Костянтин Васильович Гончаров (1912 р., с. Хмельове – 1962 р., м. Кіровоград). Він народився у багатодітній селянській родині й дуже рано почав самостійне трудове життя. Ще підлітком працював робітником на кіровоградських заводах „Змичка”, „Червона зірка”. Йому не вдалося отримати пристойну освіту, але його університетами стали завод, комсомол, флот.

У 1929 р. молодого робітника, комсомольця мобілізували на хлібозаготівлі. У 1931 р. К. Гончаров уже є завкультпропом (завідувач відділом культури й пропаганди) і другим секретарем Голованівського райкому комсомолу. Потім була служба на Балтійському флоті машиністом дизеля, секретарем комсомольської організації корабля, радянська й господарська робота.

1941 рік він зустрів одруженим, батьком двох дітей і завідуючим Новомиргородським відділом охорони здоров'я. Потім стає начальником шпиталю, який передислоковується до Кіровограда й розформовується.

К. Гончаров не евакуювався, а залишився з сім'єю в місті, як він потім пояснював, для підпільної роботи. Адже його комсомольська та інша діяльність проходила за межами Кіровограда.

Костянтин був дитям нового часу. Він пройшов відповідний вишкіл і певну селекцію, відбір. Більшовицька система його помітила і підняла над масою, зробила з нього номенклатурного працівника. За це він був їй відданий і вдячний. А своє кар'єрне зростання, мабуть, сприймав, як цілком належне...

Бур'янова

Однією з тих, кого свого часу не оминули увагою місцеві краєзнавці, була учасниця підпілля, випускниця Кіровоградського педагогічного інституту, вчителька математики Кіровоградської середньої школи № 5 Олена Бур'янова. Її ім'ям колись було названо одну з вулиць на Ковалівці, піонерську організацію рідної школи № 5, проте сьогодні воно мало що говорить молодим.

Вивчаючи архівні справи, які стосувалися діяльності підпілля, я раз по раз наштовхувався на розгорнуті спогади про цю жінку. Їхня авторка – свекруха Олени Бур'янової, Олена Василівна Розова. Саме завдяки цій жінці в архівах і музеї залишився досить вагомий слід про комсомолку-підпільницю і її чоловіка, прекрасну пару, життя якої обірвала війна... Якби О. Розову німці розстріляли разом з невісткою, то навряд чи від неї залишився бодай якийсь слід. Для нас вона була б однією з невідомих жертв, учасниць чи героїнь тих далеких подій, однією з декількох мільйонів...

Батько Олени – робітник заводу Ельворті, майстер з „Червоної Зірки” Захар Бур'янов рано пішов з життя, залишивши на дружину четверо малих дітей. Горювати довго просто не було можливості. Мати пішла працювати на ту ж „Червону Зірку”, а Оленка залишилася вдома за старшу. Вона рано подорослішала, рано навчилася приймати самостійні рішення. Хоч обов'язки по господарству, турбота про менших забирали багато часу, проте в школі вчилася добре. Найбільше любила математику й малювання. Потім було навчання на техніко-математичному факультеті Зінов'євського інституту соціального виховання і направлення влітку 1932 р. на роботу в далеку Шепетівку. При першій нагоді повернулася до рідного міста, пішла викладати математику в п'ятій школі й навчатися на четвертому курсі вечірнього відділу фізико-математичного факультету щойно відкритого педінституту.

Коли Олена повернулася з Шепетівки, у них вдома збирався гурток самоосвіти. До гурту входили сестра Ляля, декілька її товаришів-студентів і сусід по Ковалівці, товариш з політехнічного Дмитро Розов. Розови були з колишніх.

Батько Дмитра до революції працював у суді. Матір була латишкою, мала пристойну освіту, німецькою розмовляла значно краще, ніж російською. Вони переїхали до Єлизаветграда з Прибалтики відразу після громадянської і придбали будиночок на Ковалівці. Дмитро навчався на математичному факультеті інституту соціального виховання, потім в політехнічному. Студенти навчалися за популярним у той час бригадним методом. У цю бригаду ввійшла й Олена.

Невдовзі Ляля поїхала до Ленінграда, продовжила там навчання в гірничому інституті, пізніше стала інженером-геологом, працювала у Свердловську. З її від'їздом гурт не розпався. Заняття продовжувалися. Любов до математики якось зблизила Олену й Дмитра. Їм подобалося бути разом, розв'язувати важкі задачі, брати інтеграли. Вона часто думала про нього. Може це була любов? Але якою вона повинна бути – нова радянська, не буржуазна, не міщанська любов? Хоча питання так і залишилося без відповіді, проте вирішилося досить несподівано й буденно. Склавши останній державний іспит в інституті, Дмитро прямісінькою дорогою пішов не додому, а до Бур'янових і запропонував Олені стати його дружиною. Вона без вагань погодилася. Побралися вони 11 червня 1935 року. Жити почали в Розових.

Олена і Дмитро були чудовою парою. Їх єднало не лише почуття, але й спільні інтереси. Обоє самовіддано віддавалися роботі: вона у школі, він у конструкторському бюро „Червоної Зірки”. Обоє мріяли про подальше навчання в аспірантурі. Обоє весь вільний час проводили за книжками. Олена разом із подругою Чемплинською, директором середньої школи № 11, навіть готувала збірник задач з математики, мріяла його надрукувати.

О. Бур'янова була невисокою, худорлявою, ззовні мало відрізнялася від старшокласниць. На уроках дуже вимоглива, а на прогулянках бігала разом з дітьми, лазила по деревах, грала в м'яча.

Вона, як і її чоловік, належала до покоління, яке виростало за радянської влади, виховувалося на нових комуністичних ідеалах. Ці ідеали замінили їм віру, стали їхнім єством і релігією. Вона була щирою комсомолкою і вірила в те, що говорила

й робила, в те, що писали газети, що чула по радіо. Звичайно, якісь сумніви іноді виникали, але ділитися ними тоді було не прийнято, навіть з найріднішими.

У них з Дмитром довго не було дітей. Завагітніла вона аж 1940 року, народила на початку 1941 року. Пологи були важкими. Дитина померла другого дня. Як тоді всі сумували... Пережити втрату довгоочікуваної дитини допомогла робота. Ось вже й останній дзвоник, екзамени, випускний вечір...

Неділя, 22 червня 1941 року. Олена з Дмитром зранку за звичкою сіли за книги. Свекруха Олена Василівна пішла на базар. Повернулася зі страшною звісткою: війна!

У Дмитра було мобілізаційне посвідчення. У понеділок він мав з'явитися до військкомату. Почалися збори. Вдома не сиділося, вийшли в місто за новинами. Люди на вулицях усі збуджені, але ніхто нічого конкретно не знає. З тим і повернулися додому.

Лахман

Петро Лахман народився в Кіровограді, в будиночку біля Інгула. Закінчив школу, літературний факультет Кіровоградського вчительського інституту, проте літератор у ньому переміг педагога. Після інституту він працював кореспондентом у багатотиражці „Червонозорівець”, газеті „Кіровоградська правда”, районці „Сталінським шляхом”. А ще він писав вірші. Час не зберіг їх для нас. Відомі лише окремі з них.

Гаслом його життя цілком могли б стати такі його рядки:

Про любов написано багато,
Кожен з нас по-своєму любив.
Я ж люблю оце життя крилате
В шумі вулиць, колосінні нив...

З 1936 р. і до самої війни він очолював групу поетів – початківців Кіровограда, хоча і був не набагато старшим за них. Літературне об'єднання збиралося при редакції „Кіровоградської правди”. Охочих прочитати свої вірші було чимало. А Петра, як згадував колись учасник тих зібрань письменник

Анатолій Хорунжий, доводилося запрошувати. Та й з друком багатьох віршів він не поспішав, дописував їх, редагував, прагнув довершеності.

Недільний ранок 22 червня видавався чудовим. Петро з друзями вирішив податися на Новомиколаївський пляж. Звичайно, можна було б покатися й тут, у центрі, біля дому, проте хотілося простору...

Трамвай йшов під аркою, потім вул. Колгоспною і повертав на вул. Мічуріна. Проїхавши всю Новомиколаївку, зійшли на кінцевій зупинці, пройшли повз „Заготзерно”, спустилися в кручу і ось вже вигін і пляж. Він з’явився 1927 р., коли будувалася електростанція і потрібне для неї водосховище. Новомиколаївський пляж був не лише місцем відпочинку, а й місцем здач норм з плавання, всіляких змагань і свят на воді.

З гучномовців лунала музика, яка чергувалася закликами чергових не запливати за буйки, не розпивати спиртні напої тощо. Окрасою пляжу була п’ятиметрова вишка для стрибків у воду. Захоплення відпочивальників, особливо дівчат, викликали ті, хто не просто стрибав з вишки „солдатиком” – ногами вниз притиснувши руки до тіла, а робив при цьому ще якісь сальто, перевороти тощо. Але найбільшим шиком було стрибнути, головою до низу рівно увійти у воду, не піднявши бризок, і випірнути з раком у руці.

Людей, особливо молоді, на пляжі було багато. Виїзна торгівля пропонувала все, що душі заманеться, від квасу і морозива до цигарок і спиртного. Багато чого на пляжі можна було взяти на прокат: від м’яча до човна. Народ відпочивав як міг, хто стрибав чи плавав, хто ніжився на сонці, а хто сидів у тіні верб чи пляжних грибків, хто грав у м’яча, а хто ходив уздовж пляжу, щоб зустріти когось із знайомих або з кимось познайомитись.

Але раптом, десь опівдні, пляжні гучномовці повідомили страшну звістку... Зник кудись гамір і сміх, бажання відпочивати, пляж миттєво спорожнів. Петро з друзями пішов додому навпростець, через станцію, до вокзалу і далі містом, дивуючись як раптово все змінилося навколо, а найбільше – люди.

В армію його не взяли через поганий зір. З евакуацією теж не склалося...
У нього було слабке здоров'я, проте він був сильний духом.

Він писав:

Батьківщино, мій краю орлиний,
Не залишусь ніколи один,
Щирим серцем до тебе я лину,
Бо ти мати мені, а я – син.

І слова, які він клав на папір, друкував у газетах, не розходились у нього з ділом. Вони йшли від серця і складали його єство. То ж чи міг він сховатися, пересидіти лихоліття, не стати на шлях боротьби? Ні, не міг...

Війна

Війна! Всі знали, що вона неминуча. Країна не один рік жила, наче у ворожій облозі, за умовами військового часу. Народ важко працював, але жив бідно. І коли в хроніці показували нові радянські танки, літаки, кораблі, було зрозуміло, куди йдуть народні гроші. Зрозуміло й цілком виправдано. У більшості викликало гордість усвідомлення, що наша армія є найкращою у світі, і якщо їй і доведеться колись воювати, то війна буде швидкою, переможною і неодмінно на чужій території.

І ось вона почалася. Одні стали у черги до військкоматів: хто з мобілізаційним посвідченням, хто записуватися добровольцем. Інші, практичніші, хто пам'ятав страхіття громадянської війни, стали в черги за сіллю, сірниками, милом, гасом, ліками, взуттям та іншим, без чого жити у лихі часи дуже й дуже важко.

На заводах і фабриках, у колгоспах і установах відбулися мітинги. Ті, хто виступали, гнівно ляли фашистських агресорів, висловлювали впевненість, що непереможна Червона Армія швидко здолає нападників. Народ закликали працювати більше й краще, за себе й товариша, який пішов до війська. Заводи „Червона Зірка”, „Червоний профінтерн”, ряд інших перейшли на виготовлення військової продукції. Робочий день було збільшено до одинадцяти годин на

добу, вжито ряд заходів, у тому числі й репресивного характеру, для посилення дисципліни в умовах воєнного часу. Створювалися санітарні дружини, пожежні охорони, винищувальні загони, народне ополчення.

Викладачів і вчителів, студентів і учнів відправили на село допомагати збирати врожай. Пізніше про них забудуть, і вони працюватимуть у колгоспах аж до приходу німців. Відпочинуть декілька днів у період безвладдя і продовжать працювати вже для іншого фронту й чужої перемоги.

У Кіровограді готували квартири для евакуйованих сімей. Уже 24 червня приміщення педінституту по вул. Шевченка було переобладнано під госпіталь. Розгорталися госпіталі й у райцентрах.

У напруженому очікуванні спливали дні, а розгрому фашистів все не було й не було. Виявилось, що ворог не тільки не зупинений і не розбитий, але, скориставшись фактором несподіванки, швидко продовжує наступати. Так не повинно було бути. Це суперечило всьому, про що говорили раніше. Але так було...

Ірині Олександрівні Ветчиніній було лише 35 років, проте своє життя вона вважала загубленим. Ні, починалося все чудово. У неї вища зоотехнічна освіта, цікава робота біля коней на іподромах, кінзаводах, інспектором в наркомземах. Потім у 1936 р. вона стає матір'ю-одиначкою і опиняється, в решті – решт, на посаді завідуючої конфермою в селі Великі Верещаки Олександрівського району. Тут у неї трапився конфлікт з начальником міліції Овчаренком, який тримав на її фермі на повному колгоспному утриманні свою кобилу. Вона відправила гніду господареві. Потім якимось дивним чином у неї загубився паспорт, а жінку звільняють з посади і переводять на різні роботи. У минулому залишилося красиве життя, закордонні відрядження, прийшла бідність і повне безправ'я. То ж початок війни вона зустріла з новими надіями, не повірила першим переможним повідомленням з фронту про те, що німцям завдано великих втрат, мала необережність при людях висловлювати сподівання на швидший прихід в Україну фашистів і на зміни життя простих українців, робітників і колгоспників, на краще.

Вже 25 червня її персоною зайнялося Кам'янське міжрайонне відділення НКДБ. Потім арешт, свідчення сусідів, а 30 липня 1941 р. вона постала перед

трибуналом в Кіровограді, в приміщенні управління НКДБ. Суд вирішував її долю лише півгодини, потім, після наради, оголосили вирок – розстріляти, що й було у швидкості зроблено. Адже німці стрімко наближалися...

Розов

Д. Розова в армію не взяли, йому дали броню від заводу. Він з дружиною пішов у ополчення. Його поставили керувати риттям протитанкового рову на західних околицях міста.

Почалась евакуація, Олена Василівна Розова просила сина зайти до заводууправління, взяти перепустку на поїзд, евакуюватися на Урал, куди вже виїхало багато заводчан, але він з невісткою був переконаний, що місто не здадуть, і ще завзятіше рив землю. У заводууправління Дмитро так і не пішов. Заклики не піддаватися паніці швидко переросли у справжню паніку, планова евакуація – у втечу.

4 липня у небі над Кіровоградом вперше з'явилися ворожі літаки. Був пізній тихий місячний вечір, пів на одинадцять. Літаки летіли досить низько. Перші бомби було скинуто на аеродром і Некрасівку. Потім такі нальоти стали досить частими. Бомбили центр і Кушівку, військові об'єкти й житлові будинки. З'явилися перші руїни й перші людські жертви.

Місто швидко порожніло. Одних забрали на фронт, інші евакуювалися.

Зрештою О.В. Розова вмовила дітей евакуюватися, точніше, тікати з міста. У суботу, 2 серпня, вирішили йти пішки на Аджамку і далі на Схід, але почалась страшна злива. У неділю, 3 серпня, з міста мав відійти останній ешелон. У нього пускали без перепусток. Розовим вдалося зайняти місце у вагоні, але його відчепили для завантаження зерном. Потрапити до іншого вагону годі було й думати, вони були забиті людьми, як трамвай у годину-пік. У цей час, коли вони з речами металися вздовж поїзда, налетіли німецькі літаки, на станцію з виттям посипалися бомби, а на сусідній колії стояв ешелон з вибухівкою...

Увечері місто почали обстрілювати гармати. Ніч Розови просиділи у своєму погребі. Вранці повз них відступала остання радянська частина. Д. Розов

перемовився декількома словами з командиром, і його на ходу взяли добровольцем. Прощання з матір'ю і дружиною було неочікуваним та коротким і Дмитро разом з останніми бійцями Червоної Армії зник за рогом. А мати і Олена ще довго мовчки стояли ошелешені на вулиці під акацією і дивились у той бік, де зникла дорога їм обом людина. Їм наче заціпило. До них ще ніяк не приходило відчуття розлуки, як з'ясувалося значно пізніше, розлуки назавжди.

Йшов лише 44-й день війни. Дві жінки стояли й дивилися на схід, не усвідомлюючи, що більше вже ніколи не побачать свого Дмитра, найдорожчу їм обом людину. Він загине у 1942 році під Керчю. Але О. Бур'янова про це не дізнається. Її буде розстріляно у листопаді 1943 року. Прізвище Розова Д.Г. серед декількох тисяч інших через багато десятиліть по війні з'явиться на стіні пам'яті червонозорівцям, які загинули за Батьківщину. А ще згодом деякі „вдячні” нащадки полюватимуть на метал, з якого було викарбовано прізвища загиблих, руйнуватимуть пам'ятники тим, хто ціною свого життя здолав фашизм...

З відступаючою частиною Дмитро Розов дістався до Дніпропетровська і через військкомат потрапив до армії на офіцерську посаду. Ми не знаємо чим саме він займався, проте достеменно відомо, що це була тилова служба. Ця обставина, як і кіровоградські події початку серпня 1941 р., його сильно гнітили.

Він не мав можливості писати матері й дружині, проте багато писав до Свердловська оленчиній сестрі Лялі Бур'яновій.

У листі, датованому 17 вересня 1941 р., надісланому з Керчі, він описував ті далекі серпневі події і свої переживання у зв'язку з ними. Розповідав, що їхні сім'ї не змогли евакуюватися. На платформах було тісно, матері (оленина і його) скаржилися, що їм важко. Усі, особливо Олена, були виснажені бомбуваннями. Часто доводилося ночувати в погребі або спеціально виритій на подвір'ї траншеї. Йти пішки на схід було важко, особливо для жінок, через часті дощі й багнюку.

„Можливо я, як чоловік, найбільше винен, що не наполіг на тому, щоб наші виїхали сюди (тобто, мабуть, до Вас), де їм було б добре. Я все ж прошу Вас повірити, що я відбився від сім'ї не через боягузтво...” – писав він Лялі. А

ще бідкався, що йому віддали майже всі гроші при розставанні, що не захопив фотографію дружини, що не довелося ще бути в бою. Він не переставав думати про дружину, його терзали погані передчуття: „Олені, ймовірно, добре дістанеться від німців за те, що комсомолка і за те, що я пішов добровольцем до Червоної Армії, так як багато-хто на вулиці це бачив... та, ймовірно, викажуть і їй буде погано”.

Гроші, які він отримував, висилав сестрі „для лікування членів нашої родини, які вціліють”, або „для допомоги сиротам убитих німцями наших рідних”.

14 жовтня 1941 р. Д. Розов написав до Свердловска: „З кожним днем я відчуваю себе все самотнішим... Немає зі мною нашої Олени, немає сонця мого життя. Я ладен стати калікою без рук і ніг, аби ми тільки швидше перемогли, і я хоча б одним оком побачив би Олену живою. Мабуть, зараз їй дуже важко, як ніколи, якщо вона лишень не замордована на смерть”.

Коли писався цей лист, Керч, де перебував Д. Розов, була вже прифронтовим містом, з неї евакуювали населення, в 12 кілометрах від міста в районі селища Багерівка, виріс протитанковий рів, місто бомбили. Одне з наймасовіших і найжорстокіших бомбувань було 27 жовтня. На початку листопада бої вже точилися на околицях Керчі, а 16 листопада у місті вже були фашисти.

21 листопада Д. Розов відписав з Тамані: „Пишу про себе лише те, що живий і здоровий... У дорозі. І поки що без адреси...”

Новий порядок

На території Кіровоградської області організованого опору ворогові майже не було, хоча окремі командири й групи бійців виявляли приклади героїзму й самопожертви. В районі с. Підвисокого Новоархангельського району ворогу вдалось оточити залишки двох радянських армій, які відступали від західних кордонів. Близько ста тисяч бійців і командирів було взято в полон і потрапило до страшного концтабору, який дістав назву Уманської Ями. Просування ворога по території області було стрімким і блискавичним: 30 липня німці увійшли до Новоархангельська, 1 серпня – до Малої Виски,

Добровеличківки, Новомиргорода, 5 серпня – до Кіровограда, 6 серпня – до Олександрії, 8 серпня вийшли до Дніпра.

Краєзнавець В. Даценко в одній із статей передає атмосферу тих днів. Він пише: „Керівництво Великовисівського райкому партії у нашій області, рятуючи свою шкуру, залишило у столах списки членів створеного на початку війни винищувального батальйону, за якими гітлерівцям удалося ідентифікувати учасників залишеного більшовицького підпілля. Доля їх була вирішена”.

На Новомиколаївському аеродромі залишилися стояти декілька радянських літаків. Військові склади були переповнені зброєю, боєприпасами, амуніцією. Не дивлячись на суворі перестороги, ночами, а в період безвладдя і вдень, вулицями Кіровограда шастали мародери. Їх наліт на швейну фабрику був таким, що німці не змогли її запустити протягом усього часу окупації. Всі швейні машинки виявилися розкомплектованими. Добре попрацювали вони й на інших об'єктах. Пізніше напишуть, що це були сплановані акції патріотів-підпільників...

5 серпня місто здригнулося від гуркоту ворожих танків. Сновигали мотоцикли, машини. Інтенданти підшуковували приміщення для німецьких частин, служб та установ. Бралися під охорону об'єкти, які цікавили нову владу, робився їх облік. Було оголошено про реєстрацію кіровоградців на біржі праці, адже нові раби імперії повинні були якомога швидше почати працювати задля процвітання третього рейху.

Місто завмерло в очікуванні. За якихось 45 днів життя перевернулося. Був наймудріший з мудрих Сталін, вождь усіх часів і народів, була важка невтомна праця, стахановці й рекордсмени, була непереможна Червона Армія і неусипне НКВС. А тепер на вулицях чужа мова, чужа форма, чужі прапори. Чужі порядки...

Одні налаштовувалися боротися з ворогом. Але як і де шукати спільників, де взяти зброю? Для інших життя лише починалося. Звичайно, самі німці ладу в місті не дадуть, їм потрібні будуть помічники, багато помічників. Головне – не спізнитися за теплим місцем, посадою, не спізнитись у нові господарі життя... Досить швидко з'явилася міська управа і поліція, СД і біржа

праці. Інші, а їх була більшість, не лізли в політику. Вони сприймали життя таким, яким воно є, пристосовуючись до нього. Вони прилаштувалися до нових умов і освоювали нові ніші, які утворювалися. З'явилися злодії і шахраї, повії і перекупки. Словом, життя входило в нові невідомі береги.

Галицький десант

В обозі гітлерівців у Кіровограді з'явилися національно свідомі українці, патріоти з Галичини. Вони ненавиділи поляків, під орудою яких довелося жити. А з 1939 р. ще більше зненавиділи більшовиків за те, що ті безцеремонно почали насаджати у них свої порядки: утискали церкву, створювали колгоспи, підтримували голодранців і розкуркулювали хазяїв, виселяли до Сибіру й арештовували. То ж багато хто тут з радістю зустрів війну. Вони пов'язували прихід німців з кінцем більшовицької окупації, з визволенням як від поляків, так і від росіян, з національним відродженням, з входженням України до нової Європи, яку творив Гітлер.

Українські патріоти бачили те, що хотіли бачити, і не бачили багатьох інших очевидних речей. У їхні серця вселяли надію плани одного з теоретиків фашизму Альфреда Розенберга, які передбачали утворення на пострадянському європейському просторі п'яти, підконтрольних Німеччині, новоутворень: Великої Фінляндії, Балтійського протекторату, Української держави, Кавказької федерації і власне Росії. Подібні ідеї живили співпрацю Німеччини, її спецслужб з націоналістичними організаціями, серед яких чільне місце належало ОУН. Але наскільки такі плани були реалістичними? Це була офіційна політика рейху, чи лише байки для націонал-патріотів, байки, в які їм так хотілося вірити?

Слід зазначити, що серед фашистських бонз були різні думки щодо майбутнього поневолених країн Східної Європи, тут були свої „голуби” і свої „яструби”. Для одних це була лише територія, яку потрібно було звільнити для майбутнього заселення арійцями, інші вважали, що рейх матиме максимальну користь, якщо тут утворити держави-маріонетки, повністю підконтрольні

Великій Німеччині, які допомагатимуть не лише визискувати власні народи, але й поставлятимуть гарматне мясо для подальшої війни. То ж про „самостійність” українським патріотам лише натякали, а відпрацьовувати її потрібно було вже зараз.

Галицька еліта закликала селян до співпраці з німцями у боротьбі з більшовиками, вступати до німецького війська, інших німецьких служб, набувати там необхідного для майбутньої незалежної України досвіду роботи. Поводирі розповідали, що Гітлер допоможе українському народу вибудувати свою державу і багато хто з галицьких селян їм вірив. Ті селяни, звичайно, не читали „Майн кампф” Гітлера, але провідники мали б прочитати цю книгу. У ній Україна розглядалася лише як життєвий простір для німців, територія для заселення німецькими колоністами. За планами Гітлера не мали майбутнього не лише Україна, як держава, але й український народ, чисельність якого мала значно зменшитись, а тим, хто вціліє, відводилася роль рабів. Цього не знали прості галицькі селяни, але це повинні були знати поводитирі. А якщо знали, то чому спонукали людей співпрацювати з фашистами?

Коли німці захопили Львів, один з очільників ОУН Ярослав Стецько 30 червня 1941 року проголосив про відновлення крайового правління Української держави. Сподвижники Я. Стецька 30 червня заявили: “Ми мали змогу досягти акту відновлення нашої державності саме завдяки перемогам славної німецької армії, яка під проводом свого великого вождя вийшла на боротьбу за цей новий лад... Нашим першим завданням буде тепер швидше створення української армії, щоб вона підтримала німецьку армію й пішла негайно в бій”.

У вітальному листі до А. Гітлера Я. Стецько 4 липня писав: „Сповнені щирої вдячності і захоплення вашою героїчною армією, що вкрила себе нев’янучою славою на полях битв з ворогом Європи – московським більшовизмом, ми шлемо вам, великому фюреру, від імені українського народу і його уряду, який утворився у визволеному Львові, сердечні поздоровлення і побажання завершити цю боротьбу остаточною перемогою. Перемога

німецької зброї дозволить вам поширити створення нової Європи на її східній території. Тим самим ви дали можливість і українському народу взяти активну участь у здійсненні цієї великої ідеї як повноправному, вільному членові сім'ї європейських народів, об'єднаному в суверенну українську державу”.

Митрополит А. Шептицький у пасторському листі-зверненні 1 липня проголосив: „Переможну німецьку армію вітаємо як визволительку від ворога. Встановленій владі належно підкоряємося”.

Проте навіть від таких вірогідних звернень німці були не в захваті і просили С. Бандеру дезавуувати проголошення Я. Стецька. Коли вмовляння не подіяли, очільників ОУН арештували і відправили до Берліна, а потім до табору Заксенхаузен.

Вочевидь, Гітлер проливав дорогу йому німецьку кров не для того, щоб ошчасливити Україну. З гітлерівцями в Україну прийшли лихі часи, які не передбачали для неї майбутнього.

З німцями в центральну і східну Україну прийшли й галицькі патріоти. І не їхня була вина у тому, що через зарозумілість і недалекоглядність Гітлера союз українських націоналістів і німецьких фашистів не склався. Проте це не заважало діяти практично на всій території України майже легально похідним групам ОУН, створювати свої осередки, вести агітацію і пропаганду, поширювати у великій кількості літературу, входити до органів нової влади, а часто й очолювати їх.

Одним з багатьох, хто повірив, що Гітлер несе Україні визволення, хто добровільно вступив до німецького війська і присягнув на вірність рейху і фюреру, був сільський хлопець з Самбірщини Василь Пундяк. Він прийшов на Кіровоградщину у німецькому однострої з вірою у те, що співпрацюючи з фашистами він творить благо для України. Він залишив розгорнуті спогади про окупацію у нашому краї. Пундяк служив у допоміжній армії, яка призначалася для охорони військових об'єктів. Інші галичани служили в управах і поліції. Один навіть був льотчиком і з кіровоградського аеродрому цей патріот вилітав на бомбування більшовицьких міст Харкова і Дніпропетровська, Полтави і Донецька.

А ось як описує Пундяк зустріч у Знам'янці з іншими своїми земляками: „На пероні бачу двох вояків, які також десь хочуть їхати і чекають поїзда. Зацікавив мене їх однострій словацького воїна... Я підходжу поближче до них, і як не дивно на пілотках бачу тризуб. Очам своїм не вірю, прислухаюсь до розмови, чую українську мову, тоді набираюсь сміливості підходжу, здороваюся по-націоналістичному, тобто праву руку витягую вперед на рівні ока з словами: „Слава Україні”... У розмові з ними довідався, що вони з відділу „Ролянд” стаціонують в Криму.”

За підрахунками вчених, близько 1,5 млн. представників народів СРСР воювали або працювали у складі вермахту, поліцейських, будівельних, допоміжних та інших частин. Серед них: близько 400 тис. росіян, 300 тис. українців, 200-300 тис. жителів Середньої Азії, 140 тис. кавказців, 60 тис. латишів, 50 тис. естонців, по 40 тис. білорусів, литовців і татар та інші. Ми у цьому списку, як бачимо, серед „лідерів” і тут чимала заслуга патріотів з Галичини.

Пекло

У центрі міста, на вулиці Шевченка, виріс концтабір. Він займав велику площу від стадіону до Будинку офіцерів. Ветерани – десантники, які служили, у 1950 – 1970 рр. розповідають, що тут важко було вирити траншею, щоб не натрапити на людські кістки. Одне з таких масових поховань військовополонених випадково виявили між стадіоном і частиною наприкінці 1960-х рр. під час земляних робіт. Деякі з приміщень, які тут будували після війни, стоять буквально на кістках.

У цей концтабір зганяли полонених, які уникли Уманської Ями, але не добралися до Чорного лісу або Дніпра, і які були розсіяні по степах Кіровоградщини. З них формували групи, потім колони і гнали до таборів. Знесилених добивали пострілом, прикладом, палицею, чоботом. Ці колони нещасних, голодних радянських полонених і стали у багатьох першою асоціацією нового порядку.

Садки ломилися від яблук і абрикос. На городах були огірки. На баштанах достигали кавуни й дині. У багатьох хтось був у армії, а в колонах полонених теж були чийсь діти. Тому природнім був потяг щось дати бідолашним: кусень хліба, піріжок, яблуко, просто води чи чогось їстівного, хоч би чим-небудь допомогти.

У 1944 році учні ряду шкіл, студенти навчальних закладів області напишуть твори про дні окупації. Підшиті разом, вони становлять живу розповідь про пережите очима дітей. Ось деякі з них:

“Полонених гнали до табору. Конвой крім зброї мав ще здоровенні палиці. За полоненими віддалік слідував натовп. Люди намагалися передати полоненим дещо з їжі. І тут я вперше побачила, як безжалісно били обеззброєних, беззахисних, часто поранених полонених. Били палицями, били прикладами, чоботами били. І все німецьке „визволення” стало в моїй уяві у вигляді того важкого чобота”

Без підпису. Кіровоградська школа № 5.

„Я йшла повз будинок колишнього педінституту, який німці перетворили у шпиталь... Вулицею вели наших полонених. Якась жінка хотіла дати шматок хліба опухлому від голоду полоненому, але німець так грубо відштовхнув її, що вона ледве втрималася на ногах. Полонений хмуро поглянув на німця і тихо промовив: „За що?” Німець щось люто вигукнув і розмахнувшись з усієї сили вдарив полоненого прикладом по голові. І той тихо опустився на землю обличчям вниз. Череп його було розтрощено і голова перетворилася в якусь страшну, криваву масу. Полонений, упираючись в землю скарлюченими пальцями, трохи підвівся і застогнавши впав, упав, щоб більше ніколи не підвестися. Я закрила обличчя руками і кинулася геть...”

Глейко Зоя. Кіровоградська школа № 5.

Садистське поводження охоронних команд з полоненими справляло гнітюче враження навіть на вермахт, тому фашистське керівництво у пам'ятці

про охорону радянських військовополонених від 8 вересня 1941 року, крім закликів до пильності, про вживання якнайсуворіших заходів щодо бранців, писало: „При всій суворості та твердості... не повинні проявлятися сваволя та погане поводження з військовополоненими з боку німецьких солдатів, не повинні застосовуватися палиці, батоги та ін. Така поведінка суперечила б гідності німецького солдата як зброєносця нації”.

З приходом 5 серпня 1941 р. у місто фашистів Гончаров переховувався у близьких і знайомих, поки наприкінці вересня його не арештували. Єдине, в чому тоді можна було його звинуватити, так це в ухилянні від реєстрації. Почали з'ясовувати деталі біографії. У нього при собі був військовий білет. Там він значився рядовим і безпартійним. Свіжих записів у білеті чомусь не було, і це врятувало Костянтина. Після двох тижнів ув'язнення він опинився на заводі „Профінтерн”, потім заводі ФЗУ ковалем. Один з робітників заводу, який пам'ятав К. Гончарова ще по 1920-х роках на „Червоній зірці”, звернув увагу на зміни, які в ньому відбулися. Раніше він нічим не відрізнявся поміж інших молодих робітників, а тут став політично активним. Під час читання газет нової влади дозволяв собі при людях ляяти німців, їх порядки, говорити, що вони тут довго не затримаються. Декому з оточуючих навіть слухати його було лячно...

Прийшовши на чужу землю з метою зробити її своєю, фашисти не сподівалися на вдячність поневолених народів. Відсутність спротиву мала забезпечити рішучість і небачена досі жорстокість дій нової влади, насаджування тотального страху, важка виснажлива праця і щоденна й щогодинна боротьба за виживання й існування. На трохи краще життя могли сподіватися лише прислужники окупантів.

К. Гончарову та іншим робітникам заводів Кіровограда доводилося працювати з шести ранку і до п'яти вечора щодня, крім неділі. Тож часу для спротиву ворогові майже не лишалося.

Тих, хто вважав радянську владу злою мачухою, хто причаївся і чекав якихось змін, було немало. Але не всі зміни є змінами на краще. Деякі зміни

викликають лише ностальгію за втраченим. Німецькі документи, директиви, накази початку війни дають зрине уявлення про ті зміни, які несли в Україну фашисти.

З директиви головного командування сухопутних військ Німеччини (3 квітня 1941 р.): „Активний чи пасивний опір цивільного населення слід придушувати в зародку найсуворішими заходами покарання. Впевнена поведінка і нещадні дії щодо ворожих елементів будуть завжди важливим попереджувальним заходом. Необхідно завчасно уявляти собі, на яку частину населення можуть спертися німецькі війська. Ворожі радянському урядові, радянському ладові верстви населення слід використовувати в своїх інтересах, гарантуючи їм певні свободи і матеріальні блага...”.

З розпорядження начальника штабу верховного головнокомандування збройних сил Німеччини Кейтеля (13 травня 1941 р.): “...Запідозрені елементи мають бути негайно доставлені до офіцера. Останній вирішує, чи треба їх розстріляти... Порушувати переслідування за дії, вчинені військовослужбовцями та обслуговуючим персоналом щодо ворожих цивільних осіб, не обов’язково навіть у тих випадках, коли ці дії одночасно становлять військовий злочин або провину”.

З додатку Кейтеля до директиви № 33 (23 липня 1941 р.): “...Окупаційні власті вселятимуть той страх, який єдиний здатний відбити у населення будь-яке бажання чинити опір... Не у використанні додаткових охоронних частин, а у вживанні відповідних драконівських заходів командуючі повинні знаходити засоби для підтримання порядку й безпеки в своїх районах”.

З наказу Кейтеля (16 вересня 1941 р.): “...Слід урахувувати, що на вказаних територіях людське життя нічого не варте, і залякуючого впливу можна досягти тільки надзвичайною жорстокістю. Спокутою за життя одного німецького солдата ..., як правило, повинна вважатися смертна кара для 50-100 комуністів. Спосіб виконання вироку повинен посилити залякуючий вплив... Дієвим засобом залякування.... може бути тільки смертна кара”.

З наказу командуючого 6-ю німецькою армією фон Рейхенау (9 листопада 1941 р.): “Усі викриті партизани, незалежно від статі, ...повинні

бути публічно повішені... В усіх селах і хуторах, у яких партизани знаходять притулок або одержують продовольство, відбирати всі продовольчі запаси, спалювати будинки, розстрілювати й вішати всіх посібників, якщо саме населення не виступить проти партизанів і не сприятиме їхньому винищенню”.

Із звернення до населення командира однієї з німецьких дивізій (28 листопада 1941 р.): “На Україні боротьбу закінчено. Хто воює далі, той бандит. Повідомлення, внаслідок яких можна захопити керівників банд та комісарів, будуть винагороджені грішми в розмірі до 10000 карбованців”.

З листа Кейтеля до командуючих (12 грудня 1941 р.): “Дійове і послідовне залякування може бути досягнуте тільки смертними карами або ж заходами, які залишають невідомою долю злочинця для членів його сім’ї і населення”.

З розпорядження генерального комісара округу Клемма (18 грудня 1941 р.): “...За кожний постріл у рейхснімця буде розстріляно 10, а за кожне поранення або вбивство рейхснімця – 100 чоловік та жінок місцевого населення”.

І це не були просто слова. Вони послідовно й методично з німецьким педантизмом втілювалися в життя. Протягом жовтня 1941 року в Кіровограді було страчено понад 6 тисяч чоловік. Лише протягом одного дня, 30 жовтня 1941 р., німці розстріляли більше тисячі євреїв Кіровограда. Акція відбувалася у протитанкових ровах, викопаних ополченнями й старшокласниками під керівництвом Д.Г. Розова в районі рівненської дороги. Чоловіків і жінок групами до 20 чоловік роздягали, підводили до краю рову і розстрілювали з автоматів. Стариків і дітей били гумовими киями по голові, а малюків живими кидали до ями.

Розстрілювали активістів, заручників. Страшні звістки про масові репресії надходили і з районів. У серпні 1941 р. було закатовано 16 чоловік в с. Красносілля, у вересні – розстріляно 75 чоловік в Єлисаветградці. Близько 250 олександрійців у перші тижні окупації фашисти живцем скинули у стовбур шахти “Бурвугілля”.

Наприкінці листопада страшна трагедія сталася в Павлиші. Тут на підвір’ї колишньої МТС було влаштовано табір для військовополонених. Хоча була вже глибока осінь, але тисячі людей продовжували тримати просто неба.

Протягом усього того трагічного дня йшов холодний дощ. Люди змокли до рубця. А під ранок вдарив мороз. Виснажені і знесилені бійці почали замерзати і падати на землю. На воляння припинити знущання фашисти відповіли вогнем. Полонені кинулися на колючий дріт, тілами прорвали огорожу. Комусь пощастило вирватися, когось сховали і виходили селяни, але близько чотирьохсот обледенілих тіл так і залишилися нерухомо лежати на землі.

Якщо життя на окупованій території нічого не коштувало, то ще менше вартувало людське тіло. Про подібні речі якимось не прийнято було згадувати, хоча вони носили під час війни досить масовий характер. Ось одне з небагатьох свідчень з цього приводу А. Отяна, який хлопцем пережив окупація в нашому місті: „Начальником кіровоградської поліції був призначений такий собі Колька М... Це був хуліган, алкаш ще з дитинства. Зі школи його вигнали за неуспішність і недисциплінованість. І ось він уже був при своїй „високій” посаді, до нього привели дівчину, єврейку. Вона була красунею і круглою відмінницею, з тих про кого кажуть: гордість школи. Поліцаї доповіли, що вона сама попросилася до нього на прийом. Коли вона зайшла, він побачив у ній свою однокласницю, але вдав, що не впізнав її і запитав, що їй треба. Дівчина зі сльозами на очах почала просити його, щоб він розпорядився відпустити її, адже він Миколка, її знає. Але він відповідав: „Ага, жидівко, зараз ти благаєш мене відпустити тебе. А раніше в мій бік і не дивилась. А ну хлопці, відведіть її до гаража і там хором... Познущавшись над нею її розстріляли”.

Початок опору

Виконуючи директивний лист Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 24 червня 1941 р., в області почали створювати підпільні партійні організації, підпільні райкоми. Її територію було поділено на три округи: Кіровоградську, Знам'янську й Кам'янську (Кам'янка й Чигирин входили тоді до Кіровоградської області) на чолі з членами підпільного обкому партії. Комплектувалися партизанські загони, створювалися їх бази, проте через швидке

просування ворога цю роботу не було завершено. Багато з тих, кого планували залишити, евакуювались, інші, хто залишився, швидко потрапляли до рук гестапо.

Так і не запрацював створений на папері підпільний штаб Кіровоградської округи. Сумна доля спіткала керівників Кам'янської округи. Її очолив Петро Кирилович Васирина, завідувач сільгоспвідділу і член бюро Кіровоградського обкому КП(б)У, депутат Верховної Ради СРСР. За його участю було сформовано в Кам'янці ще до приходу німців винищувальний батальйон, у Холодноярському лісі було закладено партизанську базу. Перед приходом німців цей батальйон спалив нафтохранилище і цукровий завод у Кам'янці, спиртзавод у Косарах, прийняв бойове хрещення, вступивши у бій з передовими частинами вермахту поблизу села Мельники Чигиринського району. З приходом фашистів батальйон став партизанським загonom. Командував ним А.С. Куценко. Проте 1941 р. був несприятливим для партизан і підпільників. Досить швидко німці знайшли і знищили партизанську базу в Холодноярському лісі. Загін залишився без даху над головою, харчів, зброї. П.К. Васирина наказав партизанам розійтися по селах, створювати там підпільні групи, збирати сили для наступної боротьби.

Наприкінці жовтня П.К. Васирина разом з А.С. Куценком, І.С. Беркіним (комісаром загону) і Л.І. Перфільєвим (секретарем Компаніївського райкому КП(б)У) переходили з однієї конспіративної квартири на іншу. Біля села Вербівка їх обстріляла ворожа варта. Група відійшла до лісу і там розділилася. Беркін і Перфільєв попрямували до лінії фронту, розійшлися у різні сторони також Васирина з Куценком.

Васиринина зупинився у своєму рідному селі Ліски Черкаського району, де його й схопили німці у листопаді 1941 р. Його жорстоко катували в черкаській тюрмі, але партієць тримався. Коли гестаповці зрозуміли, що він знесилився і, змирившись з невідворотним, чекає смерті як порятунку, почали його відгодовувати й лікувати, повертати до життя, але й після цього він на співпрацю з німцями не пішов. Тоді на нього нацькували вівчарок, які загризли його до смерті.

У грудні 1941 р. німці вистежили партизанський загін І.І. Нечаєва, який зупинився на ночівлю в Дмитрівському лісництві. Коли оточені у сараї партизани відмовилися здатися, їх спалили живцем разом з будівлею.

У перші місяці окупації Олександрівського району фашистами було страчено 23 жителі району, переважно тих, кого залишили для підпільної роботи. Інструктор обкому КП(б)У М. Шамардін переховувався у норі, викопаній у глинищі на території Олександрівки, в копиці соломи біля с. Бірки, у землянці в лісі поблизу с. Триліси, де його і схопили за доносом. Сільський комуніст, голова колгоспу І. Зубенко перед приходом німців привіз до своєї оселі в с. Поселянівка з району зброю, набої, радіоприймач. Усе це було закопано і замасковано. Проте через донос підпілля було придушено в зародку, схованку виявлено, сільський актив розстріляно. Взагалі, доноси для тих, хто намагався хоч якось протидіяти ворогові у 1941-1942 рр., перетворились у щось страшне. Доводилося більше остерігатися сусіда, ніж фашиста.

Таким чином, протягом 1941 р. фашистам удалося майже повністю розгромити осередки підпільної й партизанської боротьби, залишені на окупованій території обкомом партії. Загинули П.К. Василина, І.І. Нечаєв, Е.А. Скабард, М.М. Шамардін, М.І. Мошнягул, багато інших. Із залишених на окупованій території організаторів партизанського руху вцілів лише третій секретар Кіровоградського обкому КП(б)У Михайло Михайлович Скирда, який переховувався у своєму рідному Знам'янському районі на конспіративних квартирах у селах Шамівці, Дмитрівці, Веселому Куті, а пізніше – у партизанському загоні.

У звіті про роботу німецької таємної польової поліції (ГФП) від 18 листопада 1941 р. зазначалося: „Диверсійні групи, що з'явилися під Знам'янкою, було розгромлено завдяки енергійним діям 213-ї охоронної дивізії. Диверсії на залізниці в цьому районі повністю припинилися. Ліси під Черкасами ретельно прочесані й очищені від блукаючих російських солдатів і бандитів. Таким чином, і цей район можна вважати очищеним від партизанських банд”.

З початком весни 1943 р. на територію області з Великої Землі було направлено декілька груп з метою пошуку діючих партизанських загонів і активізації опору. Відповідно і М. Скирда направив з аналогічним завданням О. Живогляда і О. Федорова до Знам'янського району, П. Боевця і П. Сидоренка – до Єлисаветградківського району і М. Добровольського – до Кіровограда.

Дядько М. Добровольського, що проживав у місті, дав йому адресу І. Поленцова та час зустрічі. Гостя зустрічали троє: сам господар І. Поленцов, чоловік його сестри К. Гончаров та колишній тесля з управління НКВС В. Федоров. Почалося взаємне прощупування. Адже протилежна сторона цілком могла виявитися не тією, за яку себе видавала. З усього було видно, що старшим серед кіровоградців був К. Гончаров або Іванов, як він себе назвав. Після того, як сторони пішли на певний контакт, К. Гончаров заявив гостю, що умовою їх співпраці може бути лише його зустріч з керівником організації гостя і запевнив, що підпілля в Кіровограді є. З тим і поїхав М. Добровольський до М. Скирди. Після перемовин з секретарем повернувся в Кіровоград за К. Гончаровим.

Єдина зустріч К. Гончарова і М. Скирди відбулася у березні 1943 р. в с. Шамівка Знам'янського району в хаті М. Добровольського. Їх зустріч тривала близько трьох годин. К. Гончаров запевнив, що в підпіллі працює близько ста чоловік зі значними перебільшеннями проінформував про зроблене. М. Скирда зустрічю залишився задоволений і домовився з гостем про канали обміну інформацією, рекомендував розширювати зв'язок з масами, активізувати диверсійну роботу тощо. Ще через чотири дні від М. Скирди принесли листа, що його, К. Гончарова, Москва затвердила керівником кіровоградського підпілля.

Вибір

К. Гончаров пізніше розповідав, що залишився в Кіровограді саме для підпільної боротьби, яку почав відразу з приходом до міста чужинців, що його група складалася з близьких йому людей – сестри М. Козакової, брата дружини

І. Поленцова, приятеля І. Конарева та деяких інших. Потім, у 1943 р., ця організація розрослася до сотень учасників.

З початку окупації він жив у І. Поленцова на Андріївській, 19. Наприкінці вересня його затримали, два тижні тримали під слідством, звинуватили в ухилянні від реєстрації і відправили на завод ковалем. Заробіток робітника тоді складав близько 500 окупаційних карбованців у місяць, але за них мало що можна було купити. Хоча немає лиха без добра: арешт дозволив легалізуватися, перестати переховуватися.

У перші місяці окупації спротив ворогові носив здебільшого випадковий і ситуативний характер. Опір – це і робота абияк, а то й усвідомлений зумисний брак: там різьбу зірвати, а там гайку недокрутити. А згодом щойно відремонтований агрегат сам собою виходить з ладу. А це може бути і паротяг, і танк, і машина. Опір – це й такі розмови, які вів К. Гончаров. У когось вони викликали переляк, а інших підбадьорювали, вселяли надію на визволення. Опір – це й адаптація до нових умов, осягання науки виживання, взаємопідтримки й взаємодопомоги.

Люди прихоплювали собі те, що погано лежало у німців: зброю, хлібопродукти, медикаменти, бланки документів тощо і ділилися здобутим з ближніми. Якщо при цьому переслідувалися лише меркантильні інтереси, то це були просто крадії і спекулянти, якщо ж це робилося задля більш високої спільної мети – то це вже було підпілля. Хоча межі тут було розмито. І одні й інші ризикували життям. До речі, одні й інші співіснували і співпрацювали між собою. Підпільники могли викрасти у німців, приміром, машину борошна, збути його оптом спекулянтам, а отримані від них гроші використати на потреби організації: на викуп з неволі військовополонених, на придбання взуття, виготовлення печаток тощо. То ж під час окупації у місті стихійно утворювалося досить багато неформальних об'єднань і угруповань кіровоградців, метою яких була взаємопідтримка, взаємодопомога, виживання в нелюдських умовах, а іноді й спільна боротьба задля Перемоги. І коли наприкінці 1943 р. містом прокотилися масові арешти, то до рову поставили не

лише підпільників, а й декого зі спекулянтів, поліцейських, які за хабара відпускали тих, кого мали відправляти до Німеччини, інших.

Хто з людей не хотів вижити у той страшний період лихоліття! Але одні своє виживання і відносний добробут поєднали з прислужництвом окупантам, інші, аби вижити, упокорювались і забивались у шпарину. Дехто надії на майбутнє пов'язував з опором, а хтось піднімався на відкриту й активну боротьбу з ворогом, до готовності пожертвувати усім, навіть життям, заради Перемоги і того світлого і прекрасного життя, яке неодмінно мало настати після неї. Бо як могло бути інакше?

Життя після серпня 1941 р. у місті продовжувалось і кожен вибирав у ньому свою нішу, визначався відповідно до обставин, моральних якостей, характеру і сумління. Визначився і К. Гончаров, його друзі і знайомі, визначалися кіровоградці.

Бур'янова

Закінчилося спекотне літо 1941 р., але молодь так і не сіла за парти. Ближче до зими німці відкрили 5-7 класи, але через п'ять днів узагалі всі школи закрили на весь час окупації. Знайшлася причина – епідемія тифу. Натомість старшокласникам запропонували зареєструватися на біржі праці й почати працювати на Велику Німеччину. Залишилася без роботи й колишня вчителька математики Кіровоградської школи № 5 Олена Бур'янова.

На сімейній раді вирішили, що піде працювати свекруха Олена Василівна Розова, людина достатньо освічена, яка знала мови. О. Розова влаштувалася обліковцем на біржі праці, а Олена залишилася домогосподарювати.

Було оголошено про реєстрацію в поліції комуністів і комсомольців. Одного разу О. Бур'янову побачив на вулиці Вокзальній її колишній учень, ще зовсім хлопчик, поліцай. Привітався. Наступного дня до них завітали з поліції, взяли на облік як комсомолку. Тепер потрібно було двічі на тиждень ходити до поліції відмічатися. І ходила, бо наслідки могли бути досить серйозними.

Восени 1941 р. склалася неформальна група вчителів, які почали збиратися на квартирі агронома Івана Пономаренка, що була по вул. Гоголя, поруч з поштампом. Адже дружина і дві сестри Івана були вчительками. Приходили сюди також Олена Бур'янова, Олександра Бурмака, Галина Шелудько та ін. Діставали повідомлення радянського інформбюро, розмовляли, говорили про можливість підпілля. На розі вулиць Леніна й К. Маркса у квартирі однієї вчительки жив німець, у якого був приймач. Настя Пономаренко й Олена Бур'янова ходили туди, коли німця не було вдома, і записували повідомлення з Москви. Пізніше роздобули власний приймач, за зберігання й прослуховування якого вже людям загрожував розстріл.

Крім поширення повідомлень з фронту ця група допомагала також військовополоненим, євреям, яким вдалося втекти, надавала їм тимчасовий притулок, підсобляла з документами й одягом.

Статистика

Кіровоградське підпілля було досить масовим і ефективним, проте достовірної інформації про його роботу бракує. Крім того, її важко відділити від міфотворчості й відвертої брехні офіційних звітів партійних органів і керівників опору.

У першому звіті очільника кіровоградського підпілля К. Гончарова від 5 лютого 1944 р., адресованого Сталіну, читаємо: „Шляхом правильної й умілої організації роботи в тилу ворога ми досягли виключно великих успіхів і кожен крок наших дій ґрунтувався на особисто Ваших вказівках, а також на вказівках Партії й Уряду”. Подібна риторика – то дух часу, щось на зразок традиційних поклонів і завірянь у вірнопідданості васала перед сюзереном. А ось уже далі йшла конкретика. Але на скільки вона була достовірною?

У звіті говорилося, що організація діяла на території м. Кіровограда, а також Кіровоградського, Аджамського, Маловисківського й Великовисківського, Новомиргородського, Новоукраїнського, Рівнянського, Компаніївського, Бобринецького й Хмелівського районів. Організація мала 6

друкарських машинок (у тому числі й 2 німецьких), 3 ротатори, 4 радіоприймача, бланки різних документів, паспортів, печатки й штампи, до 150 тисяч окупаційних карбованців щомісячно. У звіті також вказувалося, що підпільниками знищено 47 фашистів, у тому числі 12 офіцерів, підірвано або спалено 4 мости, 2 військових склади, 2 авторемонтні майстерні, знищено 250 автомашин, 3 бомбардувальники, пущено під укіс 3 поїзди, пошкоджено 800 кабелів. Постійно виводилася з ладу електростанція, яка простоювала по 4-5 днів щомісяця. Вражають й інші цифри звіту, у якому вказувалося, що було звільнено з тюрми 150 політв'язнів, а одного разу тюрму підпільниками було захоплено і розпущено, звільнено також з таборів 980 військовополонених, відправлено до лісу в партизанські загони 250 бійців. Крім того, туди регулярно постачалися боєприпаси, одяг, харчі тощо. Було також розповсюджено 15 тис. листівок, на 75 відсотків було зірвано відправку молоді на примусові роботи до Німеччини тощо.

У інших звітах про роботу кіровоградського підпілля, написаних іншими людьми дещо пізніше, які зберігаються в обласному архіві, мали місце суттєві виправлення. Наприклад, доповідалося, що в результаті масштабних диверсій, проведених у машинотракторних станціях області, було зірвано евакуацію сільгоспмашин і збережено для держави 877 тракторів (виправлено на 2865), 369 комбайнів (1243), 455 сівалок (1620), 194 молотарки (695) тощо. Кількість убитих підпільниками німецьких офіцерів у подальших звітах зросла до 160, а солдатів і зрадників – до 1500. Подібні цифри були виписані цілком у дусі концепції загального звіту секретаря Кіровоградського підпільного обкому партії М.М. Скирди, який стверджував, що партизанами й підпільниками області під час окупації було знищено 7972 фашисти, в тому числі 16 генералів і 313 офіцерів, пущено під укіс 72 ешелони, знищено 242 паротяги, 1367 вагонів, 102 цистерни тощо (і їх не лише знищували, але й обліковували).

Влітку 1944 р. приписками ватажків партизанів і підпільників змушені були займатися партійні органи. Відмітивши велику підпільно-диверсійну роботу кіровоградського опору, міськомом партії водночас констатував, що

окремі відомості звіту перевірити просто неможливо (виконавці диверсій загинули), інші описані події значно перекручено й перебільшено, а деяких узагалі не було. За однією з версій, яку довелося почути від ветерана, звітна міфотворчість досить швидко почала захочуватися з Києва. Відбувалося своєрідне змагання між партійними очільниками, хто краще прозвітує, Білорусія чи Україна, чиї розповіді про партизанські подвиги виявляться яскравішими й вражаючішими. Так правда змішувалася з фантазією і народжувалися легенди. Але нас не цікавить, чому ці люди вдалися до міфотворчості й фальсифікації. Це зовсім інша тема. Ми лише зазначаємо, що достатньо повної й об'єктивної інформації про кіровоградське підпілля не існує. То ж з окремих думок, спогадів, фактів ми намагаємося відтворити більш-менш цілісну мозаїку давно минулих подій, віддаючи всю данину поваги тим, хто боровся з ворогом, хто віддав своє життя за Перемогу. Крім того, щоденний ризик власним життям, життям рідних, малопомітний непоказний подвиг, мученицька смерть багатьох підпільників навряд чи підлягають бодай якійсь статистиці... Тому надалі уникатимемо кількісних оцінок, а звернемо увагу на окремі епізоди боротьби, хоча деякі з них також виявилися сумнівними.

Розов

5 грудня 1941 р. Червона Армія почала контрнаступ під Москвою. 9 грудня Гітлер змушений був підписати директиву про перехід до оборони на радянсько-німецькому фронті. Тут, під Москвою, німці зазнали першої серйозної поразки від початку другої світової війни.

25 грудня 1941 р. розпочалася Керченсько-Феодосійська десантна операція. 29 грудня командир армійського корпусу Г. фон Шпонек, порушивши наказ Гітлера, дозволив дивізії, яка боронила півострів, відійти. Врятувавши дивізію від оточення, сам генерал пішов під суд. Долаючи запеклий опір ворога, ціною величезних втрат радянські війська 2 січня 1942 р. очистили від фашистів Керченський півострів. Плани були далекосяжними: зняти блокаду Севастополя, звільнити Крим, розвинути успіх далі.

31 грудня 1941 р. Д. Розов писав до Свердловська: "Близько трьох днів тому я був свідком битви, яка, безперечно, увійде в історію нашого народу як одна з найславетніших сторінок. Про події під Керчю будуть, можливо, років через п'ять писати книжки, п'єси й кіносценарії, складати пісні, подібно до того, як раніше писали про Каховку й Кронштадт...". У цьому листі, вітаючи близьких з Новим Роком, він виголошував: "Нехай 1942 рік буде щасливішим для людства, ніж 1941-й. Хай буде він роком нашої перемоги й миру і роком зустрічі з нашими рідними!"

Після перемоги під Москвою подібні настрої панували не лише серед воїнів, але й у верхах. 5 січня у ставці відбулася нарада, на якій обговорювалися перспективи загального наступу Червоної Армії від Ладозького озера до Чорного моря і повного розгрому фашистів. У світлі рішення цієї наради 10 січня 1942 р. Сталін підготував відомий директивний лист з оцінкою ситуації, що склалася на фронтах, і завданнями для армій. У директиві писалося: „Після того як Червоною Армією вдалося достатньо пошарпати німецько-фашистські війська, вона перейшла в контрнаступ і погнала на захід німецьких загарбників. Для того щоб затримати наше просування, німці перейшли до оборони і почали будувати оборонні рубежі... Німці намагаються отже виграти час і здобути перепочинок. Наше завдання полягає в тому, щоб не дати німцям цього перепочинку, гнати їх на захід без упину, примусити їх витратити свої резерви ще до весни, коли у нас будуть нові великі резерви, а у німців їх більше не буде і забезпечити таким чином повний розгром гітлерівських військ у 1942 році”.

Проте не так сталося, як гадалося. Ворог був ще достатньо сильним. У лютому-квітні 1942 р. Кримський фронт з санкції представника ставки Л.З. Михліса тричі намагався прорвати оборону німців, проте безуспішно. У цих боях загинуло 250 тис. бійців.

Звільнення перших населених пунктів відкрило перед світом факти звірячих злочинів фашистів на окупованій ними радянській території.

24-26 листопада 1941 року німці провели реєстрацію населення, яке залишилося в Керчі; 29 листопада вони зібрали на Сінній площі понад 7 тисяч чоловік і відправили їх до місцевої тюрми, де утримували без води та їжі. А з 1 грудня щоденно по кілька сотень в'язнів відвозили до Багерівського протитанкового рову і там розстрілювали. Визволителі Керчі виявили цю страшну знахідку. Звістка про неї набула навіть міжнародного розголосу. Писав про неї у своїх листах і Д. Розов. Керченська трагедія викликала у нього тривожні передчуття того, що могло б відбутись і з його рідними.

З листа від 20 січня 1942 року: „Коли ми довідаємося що-небудь про наших нещасних рідних? Тут зараз божевільний норд-ост, який усе заморожує, і він мимоволі навіває мені думки про (можливо навіть у німецькому концтаборі або в тюрмі) наших рідних, що замерзають”.

У листі від 12 лютого 1942 року він писав: „Залишається жити надією... Адже якби ми не сподівалися б, то взагалі не варто було б жити. Якщо у мене коли-небудь у житті (ой навряд!) буде дочка, я дам їй ім'я Надія...”

З листа від 26 лютого 1942 р.: „Якби я зараз зустрів мою незрівнянну Олену, то дві години підряд цілував би її ноги, якщо я гідний хоч цього... Хоч би поглянути на неї одним оком, хоч з далеку”.

У листі від 20 березня 1942 р. він писав, що єдиний спосіб побачити рідних – це розбити німців, тому просився на передову, але його не відпускали.

Ляля вислала Дмитрові фотографію Олени, найжаданіший для нього подарунок. 6 грудня 1942 р. з Камиш-Буруна до Свердловська було відправлено одного з останніх листів. Він був переповнений любов'ю й тугою за дружиною. Воїн писав: „Тепер я дивлюсь іноді на фотографію моєї Олени. Миле, прекрасне обличчя! За кожну волосинку її локону віддав би зараз мабуть усе... А зараз мабуть усе, що залишилося від неї, так це невеликий згірочок (і то, якщо визнаєш) над протитанковим ровом перед нашою посадкою, де ми не раз гуляли разом з нею ще в 1935 році, коли були сповнені надій і бажання, коли були чистими й вірили один в одного! Добре, якщо зараз знайдеш хоч який-небудь її слід (бо німці намагаються колишніх радянських учителів знищувати в першу чергу...А

в Керчі увесь протитанковий рів був засипаний трупами розстріляних з автоматів мирних жителів...). І ось будеш дивитися на рідний степ, на випалену сонцем траву, рівний горизонт і невелику балочку поблизу, і залишаться тільки одні сліди... Я часто думаю тепер про те, добре чи погано було, що померла весною наша дитина. Я її дуже жалів! Адже вона була у нас єдиною і першою за шість років. З одного боку можливо материнське почуття і страх за життя сина змусило б Олену залишити будинок і рятуватися. З іншого боку може розбив би йому голову прикладом який-небудь п'яний Фриц !“

Увесь березень і початок квітня 1942 р. на Керченському півострові йшов мокрий сніг, який переходив у зatoryжні холодні дощі. В окопах – по коліно багнуки. І лише на початку травня встановилася нарешті гарна весняна погода. Обидві армії готувалися до наступу. Сили були приблизно рівними. То ж успіх цілком залежав від командування військами, полководців.

21 квітня генерал-лейтенант Д. Козлов з санкції Л. Мехліса почав очікуваний німцями черговий наступ хоча і без особливого успіху.

Над нашими позиціями все частіше почали з'являтися німецькі розвідувальні літаки – „рами”. Активізувалася й наземна розвідка ворога. Ще 5 травня до штабу фронту пішли повідомлення з передової, що фашисти мають намір контратакувати наші позиції у найближчі дні, проте там належним чином на це не відреагували.

Ранком 8 травня німці здійснили прорив на лівому крилі Кримського фронту вздовж берега Чорного моря. Вийшовши на оперативний простір, німці дезорганізували наші тили. На інших ділянках фронту вони вели себе досить пасивно, не провокуючи наш відступ. Лише через два дні Ставка наказала з Москви відвести війська фронту на лінію Турецького валу і організувати там оборону, проте було вже запізно.

Турецький вал проходив у 20-25 км на захід від Керчі від Азовського до Чорного морів. За ним було ще дві лінії оборони в десяти і трьох-чотирьох кілометрах від міста, проте ворог не дав нашим військам закріпитися на цих

підготовлених заздалегідь рубежах, трагедія ставала невідворотною. Частина генералітету 13 травня покинула війська й евакуювалася.

Один з учасників тих боїв Микола Штиков писав про пережите так: „14 травня. Катерлез. Ворог рветься до Керчі. Ми б'ємося буквально за кожную вулицю, кожен будинок. Горять споруди, телеграфні стовпи. Плавляться мідні проводи. В повітрі – пил і гар. Мучить спрага. Бійці б'ються з останніх сил”. У ніч на 15 травня відбулася масова евакуація. Було зрозуміло, що всіх не вивезуть, тож можна уявити, що відбувалося на причалах. Уже 16 травня ворог оволодів Керчю, а 4 липня – Севастополем. Вивезти тоді вдалося 120 тис. бійців у т. ч. 23 тис. поранених, 98 тис. у ті дні в керченській м'ясорубці було вбито і поранено, 50 тис. потрапило до полону.

Відповідальність за кримську трагедію Сталін повністю поклав на командування фронтом і представника Ставки Верховного Головнокомандування армійського комісара першого рангу Л.З. Мехліса. Лев Захарович очолював Головне політуправління Червоної Армії, був заступником наркома оборони, зробив стрімку кар'єру як один з організаторів і натхненників репресій 1937-го року проти військових, проте сам виявився бездарним воєначальником. Після Криму його знизили в посаді, військовому званні і ніколи більше не посилали у війська як представника Ставки, проте сотням тисяч солдатів, які полягли під Керчю через бездарне командування, від цього було не легше.

У вирі тих травневих подій загубилися сліди й Д. Розова. Востаннє товариші бачили його в Керчі 15 травня. Він зник безвісті. Може загинув під бомбами, може в холодній воді Чорного моря під час евакуації, а може й у полоні. То ж у травні 1942 р. О. Бур'янова стала вдовою...

Тактика

С.А. Ковпак у своїх спогадах писав про тактику деяких партизанських загонів „суворої конспірації й збереження сил” до приходу Червоної Армії. Цілком імовірно, що саме така тактика домінувала серед кіровоградських партизанів і підпільників протягом 1941-42 рр. Лише наші перемоги на фронті,

встановлення зв'язку з партійним керівництвом активізували частину підпілля, очолюваного К. Гончаровим. Проте пасивна тактика в окремих загонах спостерігалась і надалі. В одній із записок до М. Скирди К. Гончаров нарікав на одного з командирів загону кіровоградських підпільників, „який просидів півтора роки, нічого не зробив”; він писав до лісу, що „є окремі особи, які лише рахуються на папері, корисної роботи не роблять, а часто ще й заважають”.

За свідченнями багатьох Кіровоградська підпільно-диверсійна організація ім. К. Ворошилова на чолі з К. Гончаровим сформувалася навесні 1943 р. шляхом об'єднання окремих загонів і груп, які діяли не лише на території Кіровограда, але й у ряді районів області.

М. Скирда всіляко заохочував партизанів і підпільників до активних дій, прагнув свою і їхню пасивність у 1941-42 рр. компенсувати сплеском боротьби у 1943 р., напередодні визволення. Адже воно мало принести не лише звільнення від чужинців, але й необхідність керівників звітувати перед своїми... Але ті, хто ризикуючи життям як власним, так і своїх близьких, за покликом серця боровся з фашистами, про звіти не думали.

Навколо О. Бур'янової також утворився невеликий гурт її знайомих та учнів-старшокласників. Це її колега і подруга вчителька Надія Шаповалова, учні Михайло Тихонський, Борис Мосенець, Люба і Марія Момонти. Збиралися або у Розових, або на Балашівці у Тихонських. Зйдуться, поспівають довоєнних пісень, поговорять про події та чутки, підтримають один одного у надіях і сподіваннях, і на душі ставало якось легше. З'явилася ностальгія за радянськими святами: Першим травня і Сьомим листопада. Намагалися щось припасти до них. Потім загадували, де і як зустрінуть наступне свято і чи зустрінуть узагалі...

У Олени Розової виникло невідомо чому якесь погане передчуття, аж до ненависті, щодо Б. Мосенця, відчуття недовомовленості, неповної щирості. А то його просто заносило, і він раптом починав розповідати, що є якимось князівським нащадком...

Олена Василівна радила, благала невістку перестати мати справу з цим хлопцем, але О. Бур'янова переконувала свекруху в протилежному, запевняла, що він – патріот.

Арештували Надію Шаповалову, потім відпустили, поставивши на облік в СД. Вона вирішила не випробовувати долю і піти з міста. Кликала з собою і О. Бур'янову, але та не пішла, бо свекрусі на роботі й удома було б важко. Н. Шаповалова, залишивши у місті батьків і дитину, із фальшивими документами пішла у бік Дніпропетровська. Пізніше, після визволення, повернулася до міста.

О. Бурянова, ті молоді люди, які навколо неї гуртувалися, звичайно, теж хотіли вижити у тому пеклі, яке запанувало. Хотіли цього й усі інші кіровоградці. Дехто з них свої надії, прагнення безпеки, відносного благополуччя і достатку покладав на німців, служив їм хто вірою і правдою, а хто прислужував окупантам просто заради власного зиску. Інші, серед них і О. Бурянова, всі свої надії покладали на Червону Армію, визволення і жадібно ловили скупі звістки й чутки про становище на фронті. Дехто з них шукав ниточки до справжнього підпілля, реального супротиву ворогові. А підпілля було поруч з Оленою, буквально через дорогу, на протилежному боці її рідного провулку Ковалевського, у будинку № 21. Тут жив її сусід і добрий знайомий Іван Конарев, який був на три роки старший за неї. У нього іноді переховувався організатор кіровоградського підпілля Костя Гончаров, майже ровесник Олени. Але ця дорога на протилежний бік їхнього провулку зайняла майже два роки. І не тому, що підпільники були занадто обережними, довго придивлялися до людей або що. Просто активні дії підпілля почалися саме з весни 1943 р. До цього був складний період адаптації до нових умов, осягання науки виживання при німцях, налагодження всіляких зв'язків, пасивний чи більш активний спротив і саботаж, окремі акції. Чи не основним завданням людей, які гуртувалися навколо К. Гончарова у 1941-42 р., було прагнення вижити. Виживати індивідуально було важко. А ось налагодити взаємодопомогу...

Одні могли дати липовий лікарняний, інші – добути хліб у німців, виготовити фальшиві документи, прибрати до рук зброю, все те, що погано лежало... Потім відбувався певний обмін. Така взаємодопомога давала можливість виживати не лише учасникам гурту, але й рятувати від смерті декого з військовополонених, євреїв та інших. Думаю, що поштовхом до оформлення таких груп у підпільну організацію стала зустріч К. Гончарова з М. Скирдою.

Ми не знаємо, коли саме О. Бурянова вступила у підпільну організацію ім. К. Ворошилова, достеменно не знаємо, яку роботу там виконувала. У перших звітах про роботу організації серед активних її членів і командирів прізвище О. Бур'янової було відсутнє. У наступних звітах з'явилися відомості про те, що О. Бурянова брала участь у звільненні з полону співробітника Академії Наук СРСР, професора, агронома Малву Григоровича Горделадзе, який пізніше допоміг вирвати з неволі ще декількох командирів Червоної Армії.

Після поразок німців під Москвою і Сталінградом посилювалися репресії. Поліція вже вимагали явки на реєстрацію через день. Об'яви гебітскомісара сповіщали про чергові розстріли заручників-кіровоградців за знищення військового телефонного кабелю чи вбитого фашиста. На базарній площі (зараз там стоїть пам'ятник воїнам-інтернаціоналістам) встановили три шибениці і завтра на ній міг опинитися будь-хто.

Дехто з кіровоградців, які пережили ті часи, розповідали про величезний тваринний страх, який вони відчували у роки окупації, коли не те що думки про опір, голову підняти боялися. А подруга О. Бур'янової Тамара Щербакова, яка працювала машиністкою в архіві, друкувала фальшиві перепустки, свекруха О. Розова заповнювала їх німецькою мовою. А ще подруги ходили на Кущівку слухати московське радіо, записувати повідомлення про події на фронті.

Один з керівників організації Іван Конарєв у 1944 р. писатиме так: „У моєму загоні була Бур'янова Олена, вчителька. Вона залучила до підпільної роботи свого колишнього учня Мосенця Бориса (зрадника – авт.). Таким чином Мосенець опинився в моєму загоні”.

Коли зв'язок з підпіллям було встановлено, перед О. Буряною постало питання: залишатися в Кіровограді чи йти до партизанського загону. Лише у кіно життя партизанів героїчно романтичне і безпроблемне. Насправді – це мороз і тривалі холодні осінні дощі, це простудні хвороби і постійний брак їжі, зброї, одягу, взуття і медикаментів, це низка інших побутових проблем, які часом ставали нестерпними, які значно утруднювали, а то й унеможливлювали боротьбу з фашистами. З деяких загонів людей в такі часи просто відправляли назад, у села і міста.

Йти чи не йти до партизанів? На кого тоді залишалася О. Розова? Адже вона втратила єдиного сина, від якого з серпня 1941 р. ні слуху, ні духу. А тепер ще й невістка піде. І як їй одній справлятися вдома і на роботі? Та й у чому йти до лісу? У туфельках на високих каблуках, в одязі, в якому ходила до школи. Де взяти чоботи, все інше, необхідне для лісу? І чи витримає вона, людина суто міська, в умовах лісу й партизанського загону? То чи не краще залишатися тут, у Кіровограді, й працювати на Перемогу?

Федоров

До війни він був звичайним теслею, батьком багатодітної родини. Війна привела його до підпілля. Він став провідником, водив до партизанів новобранців, підтримував зв'язок між лісом і містом. Його невгамовна енергія шукала виходу й застосування. Одна з його акцій, яка набула в місті певного резонансу і якою він особливо пишався, – це спалення Сахарівського мосту, що стояв на рівненській дорозі.

16 червня 1943 р. Федоров і Кривошликов очеретами підійшли під міст. Між балками ножами запхали мішковину, дочекалися наближення німецької машини, облили мішковину бензином і підпалили. Щойно ця машина проїхала, охорона мосту побачила язика полум'я і відкрила по автівці вогонь. Поки німці з машини і поліцаї з мосту з'ясовували стосунки, сміливці спокійно відійшли від мосту.

Саме Федорова після розгрому організації і звільнення міста М. Скирда призначив керівником кіровоградського підпілля.

Залізничники

Серед кіровоградських залізничників діяла група підпільників, до якої входили брати Григорій і Василь Кротенки, П. Міщенко, Я. Токманенко та ін. Спогади Якова Кириловича Токманенка про цю групу оприлюднив В. Бутенко на сторінках „Кіровоградської правди” у 1990 р. Як розповідав колишній підпільник, його бойові товариші допомагали тікати з полону військовополоненим, які працювали на залізниці, псували стрілки, через що поїзди сходили з рейок і затримувався рух на залізниці, викрадали з вагонів зброю і набої, інше військове майно.

Залізничники так робили ремонт паротягів, щоб вони невдовзі знову виходили з ладу. Псували й інше обладнання. З архівних джерел відомо, що готувався підрив залізничного мосту через Інгул, проте ця диверсія так і не відбулася.

У самому першому звіті керівника кіровоградського підпілля К. Гончарова зазначалося, що підпільники пустили під укіс три потяги. Один з них – це санітарний, який зазнав аварії на ст. Шостаківка через виведення з ладу стрілок. У цій аварії серед німців були жертви, але які?

Напередодні

Сталінград дав людям надію на визволення від коричневої чуми. Але було також зрозуміло, що за Перемогу треба ще боротися. Весна 1943 р. ознаменувалася розгортанням партизанської боротьби. Німці ж, де у відповідь, а де як запобіжний захід залякування, нарощували терор.

У селі Іванівці Новогергіївського району фашисти по-звірячому замордували 28 чоловік, у тому числі жінок та дітей. Їхня смерть була страшною. Нещасним відрізали язика, носи, губи, вуха, виколювали очі, відривали руки, знімали шкіру, виривали волосся.

На світанку 18 червня 1943 р. було оточено хутір Буди, що знаходився на території Холодного Яру. Майже всі жителі були замордовані і розстріляні, а це 82 селянина, у тому числі жінка, яка щойно народила дитину. Врятуватися вдалося лише декільком.

19 жовтня у цьому ж районі було знищено хутори Дяки, Ленінський та Вдовичин. Тут було спалено 280 хат, розстріляно і спалено живцем понад тисячу селян. Не щадили ні малих, ні старих.

Ну а як почував себе у цьому пеклі національно свідомий хлопець з Галичини у німецькому однострої Василь Пундяк? У Кіровограді у нього було “прекрасне помешкання з усіма вигодами”, він міг “користуватися радіоприймачем, як за добрих часів”, до його послуг був спеціальний магазин. Він писав: „Я побачив, яка кількість галичан служить в різних військових формуваннях, навіть серед військових пілотів є наші, чим можна було гордитися”. Засмучувало те, що у місті „воєнні однострої не в моді, за винятком одного – советського”. А ще його дуже турбувала мовна проблема, чи не найбільше йому, щирому українцю, не подобалося те, що в Кіровограді “все населення майже розмовляло російською мовою”.

Часом до нього доходили „неприємні новини”, які викликали сум: „Німці біля Холодного Яру спалили село, частина людей від куль загинула, інших виселять, бо тут не має що їм робити. Аж тепер я здогадався чому в Олександрівці з’явилися вояки РОА” (власівці – авт.), – писав у спогадах патріот, натякаючи на їх участь у каральних акціях. Пундяк саме у ті червневі дні 1943 р. знаходився в Олександрівці. Якось повз нього власівці кудись гнали рештки населення одного зі щойно розтерзаних сіл. Видовище було не для слабкодухих. „Навіть по стількох роках бачу перед собою цю юрбу, ніби я також несу частину відповідальності за горе цих людей, що мені стає соромно”, – занотував Пундяк через багато десятиліть.

Крім галичан у німецьких одностроях на Кіровоградщині діяли й похідні групи ОУН. Головним ворогом як для одних, так і для інших залишалися „совети”. Якщо для більшості кіровоградців Сталінград був знаком надії, то в серця свідомих українців він навіював смуток. В. Пундяк писав: „Поразка під Сталінградом німецької армії змінила не лише ситуацію на Східному фронті, а в цілому хід Другої світової війни. Фортуна війни відвернулася від Гітлера, що болюче відчула Україна... Комуністи, які до того часу сиділи в підпіллі, почали

висувати голови, сміло агітувати про скорий прихід Червоної Армії на Україну, а люди почали їм вірити і навіть серйозно задумуватись, що їм робити? Над цим питанням застановився і провід ОУН. Загроза небезпеки суне зі Сходу”.

Ось така вона таємнича душа справжнього патріота. З одного боку, ніби й боляче та соромно за ті звірства, які чинили фашисти, а з іншого, хто, як не вони, німці, мали б захистити Україну від загрози зі Сходу, визволити від більшовиків.

На початку червня 1943 р. провід ОУН „знімає з легальної роботи” в Новоукраїнці Остапа Хмару, який був там інспектором шуцполіції. Він, як спец з військової справи, мав вивчити розмах партизанського руху в районі Холодного Яру і можливості протидії цьому з боку ОУН.

Німці провели розслідування обставин зникнення високого поліцейського чину і досить швидко дійшли висновку про дезертирство Хмари, а це був один з найтяжчих злочинів у рейху. Його слідами пішли нишпорки. В. Пундяк нагодував і прихистив Хмару і його супутників. За сприяння дезертирові його арештували і доправили до тюрми СД.

„Саме слідство, – як зауважував В. Пундяк, – обійшлося легко, я маю на увазі без бійки і крику”. Та й „оскарження, яке виніс слідчий, не було страшне”, але у тюрмі, з надією скоро з неї вийти, довелося затриматися. Процедура для тих, хто склав присягу Гітлеру, була довшою. Треба було дочекатися вироку польового суду і його ухвалення у вищих інстанціях. Тож В. Пундяк став старостою в камері і мусив декілька місяців провести у тюрмі, залишивши згодом про неї розгорнуті спогади. Його сподівання на волю не виправдалися. Подальша його дорога пролягла до Бухенвальда, в концтабір.

Ратушний

Історія з Хмарою привела до буцегарні не лише Пундяка, а й ряд інших націоналістів. Провідником у Остапа Хмари був обласний зв’язковий Дмитро Дорош. Вони дійшли ледь не до Чигирин, де їх схопили у хаті місцевого поліція, який дав їм прихисток і виказав німцям.

Хмара виявився слабкодушним і розповів у СД про всіх, хто їм допомагав, ділився хлібом і їжею, пускав переночувати, про кого почув від своїх провідників. Здебільшого, це були відомі Дорошу явки ОУН. То ж Хмара потяг за собою багатьох. Серед них був і вчитель з Івангорода Іван Ратушний, відомий у майбутньому діяч української націоналістичної діаспори Степан Глід, який, як і Пундяк, залишив згодом розгорнуті спогади про окупацію і кіровоградську тюрму СД.

І.Л. Ратушний був учителем у Триліській школі, при німцях став директором Івангородської агрономічної школи. Хоча його „батька більшовики замордували на Забайкаллі” (як він писав у 1955 р.), йому вдалося отримати освіту й протягом семи довоєнних років бути сільським учителем. Від початку окупації Ратушний разом з оунівцями. Він стверджував: „Моя старенька батьківська хата перетворилася в Обласний штаб ОУН на Кіровоградщині, а клуня – в місце зустрічі й відпочинку зв’язкових і перехідних груп. Там же, в селі, по різних краївках і схованках..., зберігалися друкарські машинки, штампи й печатки, різні бланки на документи, архіви, різна література й летючки, зброя і великий синьо-жовтий прапор із золотим тризубом..., який чекав на свій час і призначення”.

Спогади І. Ратушного з’явилися у 1955 р. за кордоном, у розпал холодної війни між країнами Заходу й СРСР. Ідеологічні оцінки подій окупації є не лише ретроспективним поглядом очевидця, але й мали слугувати тій ідеологічній війні, яка велася проти СРСР. Автор стверджував: “І в час цієї страшної війни між двома загарбниками України, руйни країни й винищення української нації, український нарід, керований революційною ОУН, вів тяжку й нерівну боротьбу проти обох окупантів – за волю своєї нації, за Українську Самостійну Соборну Державу”. І ще: „Загально ж увесь український нарід, хоч і був уже частково зневірений, пам’ятаючи своє історичне минуле, свої Визвольні Змагання й українську державність, ... знову прагнув волі і своєї незалежної держави”. Але нас у спогадах земляка більше цікавитимуть не подібні

ідеологічні сентенції, а фактологічний матеріал. І чим менше у ньому буде ідеології, тим більшу довіру він викликатиме.

Уже в наш час І.Д. Петренко зібрав документи й спогади про нацистський окупаційний режим в Олександрівському районі. Розвідка краєзнавця доповнює розповіді І. Ратушного. Обидва автори пишуть про поживлення роботи церкви під час окупації, культурно-просвітницької роботи: діяли “Просвіти”, аматорські театри з суто українським класичним репертуаром, під орудою і контролем районних управ відзначалися річниці Т. Шевченка. І. Ратушний саме був головою ювілейної комісії з відзначення роковин з дня народження Кобзаря. Він пише: „Майже кожної неділі чи свята відбувалася в селі Служба Божа..., а вечорами в театральній залі вшановувалася пам'ять українських національних героїв, ідеологів і державних мужів, визначалися національні історичні дати й ставилися українські історичні й національно-побутові п'єси. Між населенням поширювалася українська історично-наукова, художня й націоналістично-програмова, ідеологічна й політична література..., відозви й маніфести Проводу ОУН”. Але молодь прагнула не лише слова, а й діла. “Нам цю гарячу молодь приходилося весь час стримувати, більш відповідно й певно підготовляти й гартувати, та тримати до найбільш підхожої для того хвилини”, – писав Ратушний.

Цікавим є не лише те, що писав Ратушний, а й те, про що він не писав. Так І. Петренко розповідає, що в Олександрівці німці утворили міжрайонне єврейське гетто для мешканців ряду прилеглих містечок і сіл. У ньому перебувало близько тисячі чоловік. Гетто представляло з себе декілька кварталів Олександрівки огорожених колючим дротом. Людей тримали до весни 1942 р. у холоді й голоді. У березні 1942 р. тих, хто вижив, близько трьохсот чоловік, вивезли до урочища Загайки, що було під Івангородом, і там розстріляли. Підвозили військовими машинами по 30-40 бранців, приречених роздягали і групами по 10-12 чоловік розстрілювали. Ратушний не міг не знати про цю трагедію, яка відбулася біля його села, проте у спогадах про неї – ні слова.

У березні 1943 р. було страчено як заручників п'ятьох жителів Івангорода, серед них – чотирьох учнів агрономічної школи. Їх теж не згадав їхній директор І. Ратушний у своїх спогадах.

Час організації націоналістичних партизанських загонів прийшовся на середину 1943 р., вони мали займатися “обороною... від грабування й тероризування большевицькими партизанами і відступаючими німцями”. Хоча, як висловлювався Ратушний, “в той час нашим партизанам бити німців, які й так відступали, з тактичних мотивів не було потреби, бо тим ми тільки прискорювали б прихід большевиків на Україну, під якими нам тяжче було б вести свою підготовчу роботу до визвольної революції”.

І хоча мотиви і дії Ратушного та його заарештованих однодумців не були ворожими щодо німців, проте формально вони надали допомогу дезертирові Хмарі й за це мали понести покарання. Їх чекала Кіровоградська тюрма СД, німецькі концтабори.

Тюрма СД

Цю тюрму німцями було переобладнано з приміщення педагогічного технікуму, що знаходилося на вул. Польовій (Габдрахманова). Зараз тут розміщено кожвендиспансер, поруч – Кіровський райсуд, поліклініка і ДАІ. У 1930-32 рр. у цьому технікумі навчався легендарний радянський розвідник і відомий педагог Євген Степанович Березняк – „майор Вихор”, рятівник Кракова.

„Кіровоградська правда” 29 січня 1944 р. писала про це страшне місце: “Кіровоградська педшкола перетворена влітку 1941-го на в'язницю. Великі вікна замурували, залишили вузькі щілини, густо перекреслені залізними ґратами. Класні кімнати – на застінки. Школа обперезана колючим дротом з кулеметами... Стіни, підлога залиті кров'ю, криниці, ями наповнені трупами”. І сьогодні ті, хто знає історію цієї будови, не можуть проходити повз неї без здригання. Її енергетика вкрай негативна.

За записами Пундяка, які відносяться до літа 1943 року, тюрма складалася з двох кабінетів слідчих, двох кабінетів начальника тюрми з вікнами у двір,

караульної кімнати та семи камер. Крім того, від технікуму до тюрми перейшло ряд підсобних господарських забудов, як то кравецька, шевська, столярні майстерні, кузня, кухня та інше, а ще – великий город, на якому росли морква, квасоля, помідори, перець тощо. Мала тюрма і своє допоміжне господарство: такий собі невеликий концтабір у Терновій Балці. То ж утримувала, годувала установа себе сама. Хоча, як кого, а в'язнів годувала досить погано. Бранцю належало пів кілограма просяного хліба і на обід миска баланди. Але приймалися передачі.

Контингент в'язнів був різношерстий: від партизанів та підпільників до колишніх поліцаїв та чиновників німецьких установ, які на чомусь погоріли, від оунівців до карних злочинців.

Тюрма жила за своїми, незбагненими для нас законами й логікою. В'язні надавали перевагу нарядам на роботу, ніж сидінню у камері. Навіть якщо доводилося рити свою майбутню могилу. Адже наряд на роботу передбачав більше свіжого повітря і якусь добавку до раціону. Особливо цінувалися серед в'язнів майстри, які могли працювати у майстернях. Забирали також людей і на збір урожаю до Тернової Балки.

Паралельно йшло слідство, яке далеко не до всіх ставилося так гуманно, як до Пундяка. Якщо вина затриманого була незначна або відсутня, то його могли відпустити (траплялось і таке), відправити на роботу до Німеччини або до концтабору, якщо більша, то на розстріл.

Ця процедура відбувалася досить буденно, влітку 1943 року – щотижня. Після відбою, коли в'язні починали засинати, в коридорі лунало цокання кованих чобіт. Черговий відкривав двері і німець зачитував прізвища приречених. В'язні забирали свої речі і прощалися з тими, хто залишався. Прощання, як правило, проходило досить спокійно. Майже всі емоції залишалися в минулому. А після того, що людям доводилося пережити після арешту, розстріл багатьма сприймався як своєрідна “втеча з пекла на землі у вічність”.

Неподалік тюрми було викопано рів з вхідними східцями з одного боку. В'язням наказували роздягатися, спускатися у рів і лягати один біля одного. Тоді туди ж спускався начальник тюрми і стріляв у кожного в'язня окремо,

ступаючи по їх тілах. Коли ж був не в гуморі, то стріляв згори з автомата (на тюремному жаргоні – з “поливалки”), випускаючи коротку чергу в кожного з в’язнів. Коли все кінчалося, конвоїри засипали тіла розстріляних тонким шаром піску до наступного розстрілу. Коли яма заповнювалася, її засипали, а поряд копали нову. А щоб земля на братській могилі не гуляла, на ній щось висаджували згідно сезону.

Тюремна хроніка

У тюрмі німці лише керували, а вся обслуга була зі „своїх”, поліцаїв. Часом вони були страшніші від фашистів. В’язні Кіровоградської тюрми СД націоналісти І. Ратушний і В. Пундяк детально описали те, що відбувалося в тюрмі влітку 1943 р. Але дещо Ратушний занотував з розповідей тюремних старожилів, які сиділи тут ще до його арешту.

Хронологічно перша розповідь Ратушного стосувалася подій 30 січня 1943 р. – 10-річчя приходу Гітлера до влади. Дехто з в’язнів тоді сподівався на амністію, проте фашисти ювілей відсвяткували по-своєму. Той ранок починався з пронизливого холодного вітру і завірюхи. Німці виганяли по дві камери на „прогулянку”. „Прогулянку” забезпечували майже у повному складі німці, шуцполіція, перекладачі на чолі з комендантом. Персонал тюрми був озброєний дротяними нагайками й бичами. Ратушний: „Вони в’язням наказували роздягатися наголо, а потім відбувалася дика забава шуцполіції і німців... В’язнів весь час шмагали по голому тілі..., гонили по дворі, а потім знеможених клали на сніг відпочивати.” „Прогулянка” того ранку не досягла свого апогею, тому в’язні з острахом чекали продовження. Передчуття їх не зрадило. Під час другого акту того дня було розстріляно 120 чоловік. Розстрілювали в ямі поруч з тюрмою. Розстріл, який тривав три години, принаймні чути могла вся тюрма. А з деяких камер можна було щось і побачити...

Тюрма зустріла Ратушного досить непривітно. Коли групу арештованих, у якій був він, підігнали до тюрми СД, з неї вискочили поліцаї і з лайкою, не звертаючи уваги на юрбу жінок, яка була на вулиці, почали бити зв’язаних

бранців. Потім нещасних затягли до караульної кімнати. „Кинувши в поліцейському приміщенні на підлогу, продовжували нас бити киями, нагайками, а потім топтали й підскакували по нас зверху. А коли ми вже втратили свідомість, то нас відливали якимись брудними поміями й знову катували”, – писав Ратушний. Серед найжорстокіших садистів він називав поліцаїв Нogu з „Червоної зірки” (він наче був стаханівцем і орденоносцем), Очковського – молдованина з Шостої Роти, місцевого німця Філю.

У неділю, 13 червня, на Трійцю німці влаштували в тюрмі черговий шабаш. Ратушний: „Деся опівдні раптом відкрилися двері й у камеру вскочив голий німець з нагайкою, а за ним ціла банда таких же самих вермахтівців з бичами. Я ще й не встиг схопитися з нар, як він уже розсік мені нагайкою лице й вухо, а потім варвари почали бити всіх підряд. Їхній хижацькій жорстокості, яку вони тоді проявляли, знущаючись над безпорадними й замкненими людьми, не було меж. Я ще ніколи не бачив, щоб так били людину й ніколи не сподівався, що людина може витримати такі страшні знуцання. Майже в кожного в'язня з обличчя чи з голови стікала кров, у декого крізь розбиту шкіру на голові було видно білий череп, а в декого безладно звисали перебиті руки. Кати теж були з ніг до голови обрізані й вимазані людською кров'ю і я, аж потім, зрозумів, чому німці скинули... уніформу й прийшли до камери голі”. Для гітлерівців подібні езекуції були чимось на кшталт психологічної розрядки, способом зняття стресів .

Через тиждень 20 червня трапилася нова пригода. Ратушний: „До тюремного двору заїхала на авто з фронту якась відступаюча частина німців. Вони цілий день ремонтували потрощені авта, а ввечері вирішили на нас помститися за свої невдачі й рани. Вони забрали держаків від вил і лопат, шматки дротяних лив чи, прямо, залізні пруття, й, так озброївшись, поставали по обидва боки довгого тюремного коридору. Поліція теж з усієї сили старалася їм догодити. Зливши водою й без того слизьку кахельну підлогу в коридорі, вони почергово, камеру за камерою, виганяли в'язнів у коридор і

заставляли їх бігати вздовж коридору, а німці їх били... З цієї „прогулянки” до нашої камери не повернулися чотири в’язні”.

Ратушний описував і те, як у тюрмі змінювалась психіка людей: „З кожним днем мого перебування в тюрмі я відчував, що мої людські почуття помалу відмирають, розум тупіє, а тіло прагне вже вічного спокою”. А то на камеру находив „сміх в обіймах смерті”. Бранці розповідали анекдоти, сміялися. З посиленням терору й введенням щоденних розстрілів, бранці починали божеволіти. Таких розстрілювали без будь-яких затримок.

В суботу 31 липня у п’ятій камері відбувся черговий інцидент. До камери з кийками зайшла група п’яних німців і поліцаїв на чолі з комендантовим перекладачем. Нога викликав Д. Дороша, спитав за що сидить, і, почувши відповідь, почав його бити. Потім били наступного... Ще і ще... Потім п’яні садисти почали вигадувати нові тортури. Ратушний: „Їх уже не задовольняли бичі й дротяні линви, а тому вони внесли до камери якусь стару рушницю й почали нею вправлятися розбивати за одним ударом, до кахельної підлоги, в’язням голови. Але рушниця не витримала й від неї зразу ж відбився дерев’яний приклад. Тоді Очковський приніс важкого дубового ослона, й вони ним почали розплескувати в’язням до підлоги голови”. Ця канібальська оргія припинилася лише з появою коменданта. Тоді було побито вісьмох. Декого забито до смерті а Дорош надовго потрапив до тюремної лікарні. Розповідали, що він „має в семи місяцях розбиту голову, перебите підковою перенісся, вибиті зуби, пробитий живіт і троє перебитих ребер”. І це був ще не допит, а так, розваги.

Ратушний не був безпосереднім свідком цієї розправи, не сидів у п’ятій камері, де все це відбувалося, і Пундяк. Його розповідь дещо в деталях відрізняється від оповідки Ратушного. За версією Пундяка, катів було троє: черговий Очковський, тюремний перекладач і ще один у цивільному. Озброївшись шматком грубого кабелю чи металевим прутом, вони заходили до камер, вибирали жертву, приставали з запитанням: „За що сидиш?”. Після відповіді починали бити так, що потім напівмертвого направляли до лазарету.

Кати знущалися з беззахисних в'язнів, поки не випилися кров'ю. Один з хлопців, якому під час цієї оргії проломили череп, до ранку помер у лазареті.

Подібні ексцеси, як бачимо, не були чимось винятковим, вони повторювалися з невблаганною періодичністю, наводячи жах на тих, хто опинився у тих похмурих стінах, були невід'ємною складовою тюремних буднів.

Вересень 1943 р. З вікон тюрми видно колони німців, що відступали. Фронт наближався і в'язні відчували наближення вирішальної хвилини. Вона настала 29 вересня. Рано-вранці усіх вигнали на тюремне подвір'я, вишикували чотирикутником у шість рядів, обставили німцями й поліцією. Посередині чотирикутника поставили стіл для коменданта і його секретаря. В'язнів по черзі викликали до столу й нашвидкуруч розглядали їхні справи, задавали декілька питань і відправляли до однієї з трьох груп.

Над містом увесь час гули радянські літаки й тривожно вили сирени. Процедура тривала аж до пізнього вечора. Найбільшу групу відбирали для відправки до Німеччини, у табори, дві інші – або на страту, або на волю. Тюрма розвантажувалася, щоб згодом прийняти нових, останніх своїх бранців.

Втеча

Про цю подію, яка трапилася в тюрмі 19 серпня 1943 року, на Спаса, розповідав М. Скирда, а за ним і деякі кіровоградські дослідники. Залишив про неї спогади і Ратушний з Пундяком. У тюремних хроніках вона займає особливе місце.

За версією кіровоградських істориків, події розгорталися наступним чином. З цієї тюрми 19 серпня 1943 р. відбулася надзвичайно смілива й зухвала масова втеча в'язнів. А було це так. Влітку Український штаб партизанського руху десантував чомусь у Компаніївському районі шістьох своїх представників. При переході до Чорного лісу ця група потрапила в засідку й опинилася в тюрмі СД. Тут доля одного з десантників О. Лепетова звела з в'язнем-ветераном євреєм Б. Оршанським. Його мали б давно розстріляти, проте залишили в тюрмі як чудового й незамінного радіомайстра. Він

досконало вивчив тюремні порядки й комунікації. До втечі вони залучили також прибиральницю О. Євдаш. Під час перерви жінка, прибираючи приміщення, випустила з камери О. Лепетова. Б. Оршанський, який мав у межах тюрми відносну свободу пересування, провів десантника до кабінету коменданта під приводом ремонту радіоприймача. Їм вдалося вбити молотком коменданта і перекладача, який там опинився. Потім настала черга чергового. У нападників уже був автомат і пістолети. Далі розстріл фашистів у караульному приміщенні, знищення варти, звільнення усіх бранців, озброєння частини з них.

Тюрму було повністю захоплено, чотириста в'язнів звільнено і розпущено. Десантники О. Лепетов, Г. Білоцерківський та їхній помічник Б. Оршанський успішно дісталися партизанського загону ім. Ворошилова. А з утікачів фашистам вдалося тоді схопити лише дев'ятьох. Цю безпрецедентну акцію пізніше зараховували до активу кіровоградського підпілля... Але чи то втікачі дещо перебільшили, чи сам М. Скирда щось домислив, проте у розповіді націоналістів усе відбувалося дещо інакше.

Ось версія Пундяка. У кабінеті начальника тюрми зіпсувався телефон чи радіо і він покликав з прислуги майстра, щоб відремонтувати. Зголосився в'язень-парашутист. У кабінеті він побачив на стіні "поливалку"-автомат і загорівся азартом. Узяв собі на допомогу першого ліпшого в'язня. Ним виявився Білоцерківський, який у розповіді Пундяка не був десятником. Як пише Пундяк, "хоч він був в'язнем, але користувався особливими ласками адміністрації". Якимось чином він потрапив до німецької армії, воював. Коли він приїхав у відпустку до Олександрівки, сплигло його єврейство. І вояк опинився у тюрмі. Пундяк: "Був він одягнутий в однострій вермахту в ранзі підофіцера, тобто з погонами, тільки без пояса, із стрічкою учасника східного фронту. Молодий, симпатичний, товариський з усіма в'язнями. Ходив подвір'ям тюрми вільно. Мабуть, німці на щось розраховували, давши йому таку волю. До в'язнів він привертав увагу і при першій нагоді ставав до послуг". Прислужився він і десантнику Лепетову.

Після того, як їм вдалося забити молотком начальника тюрми й перекладача, вони озброїлися. А далі: “Для допомоги беруть собі ще жид – жида, а парашутист – парашутиста. Але одного автомата замало на чотирьох осіб. Тому кличуть начальника караулу, який виходить з вартівні на коридор і серією пострілів з „МР” вбивають його, вбігають у вартівню і стріляють хаотично по поліцаях. Беруть для себе ще по автомату й вибігають з тюрми через подвір’я на задній вихід”.

З ситуації скористався лише лісник з Федварського лісництва, який був у той час на подвір’ї і втік разом з ними. Ніякого масового звільнення в’язнів не було, хоча така можливість була цілком реальною.

Втікачами було вбито начальника тюрми, перекладача, начальника караулу, двох чи трьох поліцаїв, декількох поранено. Проте німці оговтались досить швидко і вчинили трус у камерах.

Виводили на подвір’я в’язнів з кожної камери по черзі, роздягали догола, шукали будь-яку заборонену річ: голку, цвяха, кусок олівця тощо. Порушників відправляли в режимну камеру.

Наступного дня на подвір’ї біля виходу з’явилося три труни, тюрму почали обносити другим рядом колючого дроту, режим став ще жорстокішим.

Через три дні після втечі адміністрація тюрми справила тризну за упокій своїх убитих. Усіх євреїв вивели з камер за винятком спеціалістів: кравців, шевців, столярів, художників, лікарів тощо. Приречених почали проганяти з одного кінця коридору в інший. По бокам стояли поліцаї, хто з металевим прутом, хто з гумовою палицею, хто з дерев’яною дубиною. На допомогу взяли ще й собак. Били нещадно. Тюрма здригалася від крику та зойків. Акція тривала досить довго. Потім жертв загнали до другої камери і настала черга жінок. „Жидівок було менше, і ця процедура тривала коротше, але зате крики й зойки стали голосніші, а слова, які вони вимовляли, просто різали наші серця...”, – згадував Пундяк. Після „коридору” їх вигнали на подвір’я і долучили до них чоловіків з другої камери. Юрба, знесилена побоями, ледь

рухалась, вивергаючи лемент, стогони, плач, прокльони. Її прикладами підганяли до ями, туди „на пісок”. Скільки їх було, тридцять, п’ятдесят?

З камери, у якій сидів Пундяк, було добре видно тюремне подвір’я, то ж ті, хто в ній залишався, могли бачити те, що відбувалося. Євреям, які були в камері, дали більше часу біля вікна, щоб вони хоч поглядом попрощалися зі своїми. Один з них голосно коментував бачене: „А ось моя жінка йде, а он дочка”. Описував їх, прощаючись назавжди. Через короткий час, після того, як юрба зі своїми катами зникли з поля зору, почувлися постріли...

Декілька євреїв затрималося в камері, бо мали закінчити виготовлення меблів для німця. Їх відправили „на пісок” після того, як замовлення було виконано, і фриц залишився задоволений роботою.

Ратушний переказує тюремні розповіді про втечу дещо інакше. За його версією, здійснили її два в’язні-євреї: німецький танкіст Грицько, що навіть в тюрмі носив на мундирі стрічку від ордену Залізного Хреста, та інженер Борис. За версією Ратушного, коменданта вбив Грицько. Було вбито також перекладача коменданта, начальника шуцполіції Карнаухова, п’ятьох поліцаїв та десятих було важко поранено.

Ратушний пише, що за втікачами встигли вискочити лісничий з малим хлопцем-парашутистом, які саме замітали двір. Серед розстріляних євреїв Ратушний називає якогось Беню, який був катом при шефові СД і який жорстоко знущався не лише з арештованих українців, але й зі своїх, євреїв. Розстріли у відповідь відбулися не лише в тюрмі, а й у Терновій Балці.

Оршанський

М. Скирда та І. Пархоменко, розповідаючи про втечу з тюрми, вірогідно, помилилися назвавши Білоцерківського десантником. Не вірно вони вказали і його ініціали: І.Н. Націоналісти і краєзнавець В. Шурапов називали його Григорієм. В. Шурапов свого часу зустрічався з одним з учасників тих подій Борисом Іллічем Оршанським.

В.І. Оршанський 1938 р. закінчив Київський політехнічний інститут, працював на одному з столичних заводів начальником цеху. З червня 1941р. – в Червоній Армії. Потім – оточення, полон, втеча. Опинився в Аджамці. Під час однієї з облав ще в 1941 р. потрапив до тюрми СД. Його розповідь про втечу в основному збігається з переказом М. Скирди, проте містить деякі уточнення.

За версією Оршанського дійсно готувалася втеча з тюрми і втікачів навіть мала чекати машина підпільників, проте події розгорталися не зовсім так, як планували. Крадій і фашистський посіпака в'язень Чистяков, побачивши десантників, через караульне приміщення вискочив на вулицю і підняв там галас. Слідом за ним заскочили до караулки й десантники вчинивши там стрілянину. М. Ушаков заходився відкривати камери. Тікати довелося через двір і далі через кукурудзяне поле. Група втікачів складалася з командира десантників Олексія Лепетова, десантника, мінера Михайла Ушакова, інженера Бориса Оршанського і німецького танкіста Григорія Білоцерківського, який до них приєднався.

Коли озброєні втікачі вийшли на шлях, то побачили там однокінну бричку, в якій сиділи чоловік і жінка, відібрали у них засіб пересування і поїхали в бік Цибулевого. Їм вдалося зустріти партизанів і влитися в загін імені Ворошилова.

Після війни Б. Оршанський повернувся до рідного Києва. Працював в одному з міністерств. Відгукнувшись на запрошення кіровоградської влади, приїздив до нашого міста. Телевізійна передача з його участю тривала майже півтори години. Підсумуючи цей епізод, В. Шурапов пише: „Кіровоград слухав правду про втечу з перших вуст, правду, яка довгий час залишалася легендою. Вона ставила більше запитань, ніж мала на них відповідей”. Ці питання залишились і зараз. Як свідчать націоналісти, масової втечі з тюрми не відбулося. Проте, чи дійсно дана втеча готувалася заздалегідь чи була спонтанною? Яка участь кіровоградського підпілля в її організації і чи була вона, ця участь? Як склалася подальша доля німецького танкіста єврея Григорія Білоцерківського? Яка роль кожного з утікачів у подіях в тюрмі 19 серпня 1943 р.? Чи була реальна можливість у втікачів розпустити всю тюрму? Дійсно, запитань більше, ніж відповідей.

Власівці

Вони всі без винятку ставали зрадниками, коли потрапляли до рук НКВС і Смершу. А в часи окупації багато хто розумів обставини, у яких вони опинилися, і вимушеність їхнього вибору. Далеко не всі з них щиро співпрацювали з фашистами. Підпілля завжди тримало їх у полі свого зору, дивилося не лише на форму, але й на людину, прощупувало на предмет співпраці, в тому числі й за допомогою дівчат.

На Новомиколаївці, біля кладовища, в приміщенні школи № 29 знаходився будинок російських льотчиків. Вони мали порівняно пристойні умови перебування і навіть недільні звільнення до міста. Їхні пільги у порівнянні з іншими полоненими пояснювалися просто: їх тут вербували в армію Власова. Підпільники також вербували їх, але в партизани. В лісах воювало в партизанських загонах декілька десятків льотчиків, яких переправили сюди з Кіровограда.

Один з керівників підпілля І. Волощенко у лютому 1944 р. згадував про досить цікавий епізод, який наочно демонстрував можливості підпілля. Керівниками загону В. Рибалкіна було розроблено план нападу на військову частину власівців, яка дислокувалася в Кіровограді в районній фортеці. Активну участь в акції взяли добровольці (так тоді називали власівців), яких перевербували підпільники.

В суботу, 9 травня, десь о шостій годині вечора до казарми підійшло дві машини з підпільниками. На руках у них були необхідні перепуски та інші папери, що дало можливість без перешкод пройти прохідну. В. Рибалкін, Ю. Голуб і М. Голенєв увірвалися до казарми. Разом з дев'ятьма перевербованими власівцями вони знешкодили решту. Завантажили машини військовим майном, зброєю, офіцерськими речами і рушили далі.

Одна з машин заїхала до помешкання директора Полтавського маслозаводу, який евакуювався до Кіровограда. Господарів було зв'язано, а продукти, якими було забито квартиру, експропрійовано. Інша машина попрямувала до військових складів, які підпільники мали намір спалити. Ці

склади знаходилися в районі старої шахти "Піонер" на Новій Балашівці. Проте з'ясувалося, що того вечора на території цих складів було дислоковано німецький прожекторний підрозділ. Тож машина взяла трьох переверованих власівців-вартових і поїхала до місця зустрічі групи. Там підпільників чекали п'ять військовополонених, яких теж мали відправити до лісу. Машина Рибалкіна з військовим майном і сімнадцятьма майбутніми партизанами, маючи необхідні супровідні документи для німецьких блокпостів, вирушила до лісу. А інша, з харчами, повернулася до міста.

Опівночі обидві машини вже знаходилися у гаражі, звідки їх "орендували" підпільники. Це далеко не єдиний випадок співпраці підпілля з власівцями.

Хоча... Цілком можливо, що цієї акції взагалі не було. Вже досить сильно вона нагадує іншу, за участю Гаррі Сіменса, про яку є не одне, а ряд незалежних свідчень.

Рита

Ми навіть не знаємо імені цієї дівчини. В одному з оповідань її назвали Ритою. А німця, якого вона покохала, звали Гаррі Сіменс. Він був унтерофіцером вермахту. Не дивлячись на війну і прірву, яка розділяла народи, іноді між німцями й нашими дівчатами виникало щось схоже на почуття. В оповіданні, яке у 1963 р. було надруковано в одній із центральних молодіжних газет, Г. Сіменс постає сином робітника-комуніста, в'язня концтаборів, примусово мобілізованим до війська на чужу війну. Любов до Рити і пам'ять про батька привели його до підпільників...

Це було восени 1943 р. Підпілля було сильним, як ніколи. Мало людей, зброю, великі ресурси. Залучення до роботи німецького унтерофіцера обіцяло нові можливості. Але німець мав пройти випробування, можливо, й кров'ю.

Г. Сіменс служив у частині, яка знаходилася в Кіровограді, на Биковій, на високому березі Інгулу. Він передав підпільникам план розташування гарнізону і паролі. Операція була запланована на середу 13 жовтня 1943 р.

Планувалося тихо і без пригод вилучити у німців велику кількість зброї для партизанів. В операції мали взяти участь командир одного з загонів підпільників В. Рибалкін, І. Волощенко, Ю. Голуб і Г. Сіменс, переодягнені у німецьку форму. Зв'язок між військовою частиною і містом у ту ніч було порушено. Опівночі підпільники на машині під'їхали до частини.

Підійшли до першого посту, назвали паролі, потім роззброїли вартових. Аналогічно пройшли другий пост. Роззброїли і зв'язали тих, хто був у казармі та вартових, яких привели з собою. Німців підпільники, всупереч вказівками М. Скирди, намагалися не вбивати. Адже перспектива розстрілу ста заручників за одного вбитого фашиста була цілком реальною і це стримувало.

Далі підпільники увійшли до караульного приміщення, роззброїли там чергового офіцера і вилучили 60 гвинтівок з набоями. Залишилося лише завантажити зброю в машину. Єдине, чого не знав Г. Сіменс і не могли передбачити підпільники, так це те, що командир разом з офіцерами залишився у ту фатальну ніч у частині і влаштував там пиятику.

Між п'яними офіцерами й підпільниками зчинилася перестрілка, у якій було вбито командира частини й поранено В. Рибалкіна. Відстрілюючись, підпільники відступили. Зброю так тоді й не захопили. Дякувати Богові, що обійшлося без втрат.

Через декілька днів Г. Сіменс, остерігаючись викриття, взяв зброю, вантажівку, кохану дівчину і поїхав з запискою від К. Гончарова у Шамівку до М. Добровольського, далі – у партизанський загін. Німець зарекомендував себе хоробрим партизаном. Гарі Сіменсон його нарекли підпільники. Звали ж німця Отто Сімон. Його історія нам добре відома.

Він був робітником, пролетаріями були його батько і дід. Крім того, з 1928 р. він став німецьким комуністом. З приходом до влади Гітлера для Отто почалися лихі часи: в'язниця, концтабір, звільнення і знову переслідування, поневір'яння, безробіття. Довелося змінити місто. У Ганновері його не знали. Там було спокійніше. Влаштувався водієм на броварню. А потім – війна, призов до війська, східний фронт. Тож контакт з підпіллям не став чимось

випадковим у його житті. Внутрішньо він був до цього готовий і навіть, з його слів, шукав такої співпраці.

Після невдалого нападу на військову частину на Биковій Отто Сімон опинився в партизанському загоні Діброви, в ході визволення Кіровоградщини довелося повоювати у фронтовій розвідці. Пізніше його відправили працювати пропагандистом у таборах для військовополонених, роз'яснювати агресивну суть фашизму.

Після війни повернувся в своє рідне місто Дюбельн, працював у міліції, був активістом товариства німецько-радянської дружби. Разом з дружиною Лізабет виховував чотирьох дітей: сина і трьох дочок.

На початку 1970-х рр. і в травні 1985 р. Отто Сімон двічі приїздив в Україну, зустрічався в Кіровограді з друзями – підпільниками. Ось тільки чи зустрів він тут свою Риту? Як склалася її подальша доля?

Відплата

Напад на німецьку частину, дислоковану в місті, і вбивство її командира Гаука були найгучнішою, хоча й не зовсім вдалою, й однією з останніх акцій кіровоградських підпільників.

Для німців стало очевидним, що в місті діє досить потужне й небезпечне підпілля і що Кіровоград, як прифронтове місто, потребує особливо ретельної зачистки. Такі зачистки прифронтової смуги проводилися німцями скрізь, були стандартним запобіжним заходом убезпечення своїх тилів. Багато підпільних організацій України було розгромлено саме напередодні визволення. Підпільників досить часто підводило аматорство, незнання методів роботи гестапо та інших охоронних і каральних служб рейху. Не убезпечував свої організації і центр.

Зухвалі акції підпільників влітку і восени 1943 р., вбивство командира частини Гаука змусили гестапо, СД, ГФП значно активізувати свою роботу. До Кіровограда навіть прибули спеціалісти з радянського підпілля. Механізм зачистки Кіровограда, зачистки особливо ретельної й жорстокої було

запущено... Почалися масові облави, обшуки, арешти, терор. Мета – знайти ниточку до організації: піймати когось на дріб'язку, піймати слабкодухого і потім вибити потрібну інформацію.

У понеділок 18 жовтня 1943 р. німці з СД і поліцаї разом зі своїм шефом Фіалковським вдерлися до будинку 101 на вул. Гоголя.

– Де Рибалкін? – запитав головний поліцай Миколу Голенєва.

– Шукайте, – відповів той.

– Одягайся! – скомандували.

Микола почав одягатися. А в кишені комбінезону в нього була лимонка. Одягнувшись, він вихопив гранату й висмикнув кільце, вигнав непроханих гостей з приміщення й кинув у них гранату. Скориставшись заминкою, втік.

Когось з нападників було вбито, когось поранено. Це був один з перших сигналів про небезпеку, який свідчив, що фашистам таки вдалося намацати якісь конкретні ниточки, що вели до підпілля.

Перед К. Гончаровим постало складне питання: “Як бути?” Ціною цього питання було життя десятків тих, хто йшов за ним, їхніх рідних і близьких. Якщо негайно всі сили кинути на порятунок людей, можуть звинуватити у боягузтві й панікерстві. А якщо зволікання приведе до масових втрат? Але ж визволення таке близьке! І чи до них зараз німцям?

Пригадалися непрості стосунки з М. Скирдою, його настанови. Під час їхньої зустрічі в с. Шамівці М. Скирда вимагав звернути особливу увагу на знищення живої сили ворога, ріст чисельності членів організації, актів диверсій і саботажу, розповсюдження листівок, сприяння партизанським загонам людьми, зброєю, продовольством, одягом, медикаментами тощо.

Чисельність організації швидко зростала за рахунок залучення до роботи нових членів і поглинання виявлених підпільних угруповань, які до цього самостійно діяли в місті чи прилеглих районах.

Члени організації налагодили зв'язок з підпільниками приміських сіл: Федорівки, Компаніївки, Первозванівки, Калинівки, Завадівки, Обознівки, Лелеківки, Оситняжки, Букваря, Лисого Хутора, Аджамки, Гаївки, Северинівки

та інших. Добрі контакти були у них і з робітниками залізничних станцій Трепівки, Хирівки, Лелеківки, Шестаківки, Плетеного Ташлика, Глиняної, Новоукраїнки.

Досвід і можливості організації швидко збільшувалися. Робота проводилася не лише серед жителів міста і навколишніх районів, але й серед поліцаїв, чиновників німецьких установ з місцевих, власівців, навіть німців.

Підпільники мали бланки німецьких паспортів, перепусток, інших документів, друкарські машинки, наші та німецькі, велику кількість печаток. За підробленими документами могли одержувати гроші в банках і німецьких установах, зерно, продукти.

Визволяли з полону людей, забезпечували їх документами, одягом, зброєю і відправляли до лісу, туди ж відправляли і полонених наших льотчиків. На рахунку підпільників було чимало сміливих і відчайдушних акцій. Але Скирда вимагав більшої активності і більшої результативності. Як у таких умовах згорнути роботу і рятувати людей? Та й умови прифронтової смуги не сприяли цьому. За вказівками М. Скирди підпілля стало масовим і централізованим, окремі загони і групи злилися в єдину потужну організацію. За його порадами в організації з'явився певний облік людей і роботи.

Наприкінці літа 1943 р. між К. Гончаровим і М. Скирдою трапився заочний конфлікт. У зв'язку з тим, що було заарештовано п'ятерьох підпільників, К. Гончаров наказав керівникам загонів тимчасово утриматися від диверсій. Коли М. Скирда від зв'язкового В. Федорова довідався про це, то зажадав негайної відміни цього наказу і поновлення диверсій.

Пізніше згадував М. Скирда і свої подальші настанови: „Мною було дано вказівку кіровоградській організації про те, що при наближенні до міста передових частин Червоної Армії необхідно розставити сили так, щоб заважати німцям в організації підривних робіт у місті. У це було втягнуто багато людей, завданням яких було знищення німецьких мінерів”.

Проаналізувавши все, видно, що „ниточок” до підпілля було виявлено декілька, за свідченнями багатьох підпільників найбільшої шкоди організації

завдала зрада Бориса Мосенця, улюбленого учня Олени Бур'янової. Разом з О. Бур'яною та іншими учасниками її групи Борис почав працювати в загоні І. Конарева влітку 1943 р. Жодного завдання не виконав, на зауваження відповідав лайкою й погрозами. Після інформації І. Конарева К. Гончаров дав вказівку слідкувати за хлопцем, при потребі знищити. Але Б. Мосенець вже був у загоні Полєнцова. За дорученням керівників декілька разів водив групи з міста до партизанів. З трьох груп дві потрапили до німецьких засідок, лише Борис повертався цілим та неушкодженим. Було прийнято рішення Б. Мосенця ліквідувати, але спізнилися. Його арештували і він заговорив...

Але німці не поспішали з арештами. Почалося вистежування, з'ясування адрес і прізвищ тощо. Тимчасовий спокій після подій 18 жовтня в квартирі Голенєва приспав пильність тих, хто мав би турбуватися про людей: кого відправити до лісу, кому порадити залягти на дно... Мав же бути якийсь план дій на випадок провалу й реальної загрози для організації. Натомість К. Гончаров підбадьорював товаришів, говорив, що німці вже, буцімто, на колесах і якщо не сьогодні, то завтра почнуть евакуацію, втечу.

25 жовтня 1943 р. К. Гончаров на виконання вказівок М. Скирди видав наказ № 16 про підготовку до звільнення міста. У наказі говорилося: „До дня звільнення нашого міста й усієї області залишилися лічені дні, а тому від нашої Кіровоградської підпільно-диверсійної організації зажадали перейти до рішучої боротьби проти відступаючих німецьких військ і надати цим самим підтримку Червоній Армії”. Наказ вимагав розробити план дій на всіх ділянках міста і області; зброю, що була на базах, негайно розподілити серед бійців; організувати диверсійні групи по 3-5 чоловік; всіляко перешкоджати вивозу німцями людей і майна, знищенню народногосподарських об'єктів.

З метою посилення безпеки заборонялося скликати збори і наради загонів. (А до наказу такі збори проводилися?) На нараді командирів було вирішено також скласти список членів організації і видати їм усім тимчасові посвідчення. Вже почали шукати портрети вождя, прапори, полотнища...

Плани були далекосяжними, „аж до організації збройного повстання”, і відкриття в Кіровограді другого партизанського фронту. Але закінчувати в місті протистояння з ворогом довелося не за своїм власним сценарієм, а за його правилами...

Федорови

Однією з перших було арештовано родину активного підпільника Василя Федорова. Він жив на розі вулиці Садової і пров. Горького в будинку 1/10. До його оселі карателі завітали пізнього вечора 3 листопада 1943 р., проте господаря не було вдома.

В.Федоров саме був на нараді командирів загонів, яка відбувалася на квартирі по вул. Садовій, 54. Обговорювали новини з лісу, найближчі плани. Повертався додому десь о другій годині ночі. Наші літаки вперше сильно бомбили місто. Додому не дійшов, а завернув до сестри. Згодом до неї прибігла схвильована його сусідка Аня Теренова в одній сорочці під пальтом зі страшною новиною: „у Федорових карателі, шукають його”.

Василь одягнувся, взяв зброю і пішов у ніч... Фашисти його так і не знайшли, але забрали усіх інших: сестру Марію, вагітну дружину Клаву, трьох малолітніх дітей Толика, Гену й Зіночку.

Клавдії Трохимівні Федоровій було лише 26 років. Її по звирячому били, душили, рвали на голові волосся, допитувалися, де переховується чоловік. Били в її присутності дітей. Найменшу Зіночку замордували на її очах... Згодом розстріляли і її, а хлопців віддали до притулку, звідки їх викупила бабуся... Навряд чи вистачить слів, щоб описати все те, що довелося пережити Клаві, цій молодій жінці, матері, перед смертю.

Голуби

Олександр Маркович Голуб, якщо подумати, був щасливою людиною. Перша світова і громадянська війни його лише зачепили. Він воював з 1915-го року кулеметником. Мав два поранення і два георгіївські хрести. Останнє

поранення в ногу було досить важким. Тож після місяців лікування він до своєї частини не повернувся, а зустрів у 1918 р. гарну дівчину Феодору, яка й стала йому вірною дружиною на все життя. Разом вони росли, піднімали на ноги трьох синів і дочку.

Найстарший син Юрко народився у 1919 р. Вивчився. Став конструктором на „Червоній Зірці”. Крім того, був чемпіоном міста й області з боксу. У 1939 р. пішов служити до Червоної Армії. Став льотчиком.

А яким красенем був їхній середній, Дмитро!

Молодший Іван, 1924 р.н., чудовий боксер, першорозрядник, як і Юрко, красень, як і Дмитро. Обрав не зовсім чоловічу професію, після школи пішов навчатися до Дніпропетровського театрального училища. Але це був його вибір.

Росли хлопці мужніми, сильними, розумними, красивими, мов три дубки чи три витязі. А найменшенька Марічка щойно закінчила семирічку. Було вона маминою втіхою, розрадницею й помічницею. Бува пригорнеться, розповість щось про школу, про свої дитячі справи і так легко робиться на душі Феодори, так світло...

Аж ось почалася війна... Пішов до армії й Дмитро. Пішов, наче кінці відрубав. Ні слуху від нього, ні духу від самого червня 1941 р. Десь там у небі воює їхній Юрко...

А потім була окупація і було підпілля. В будинку Олександра Марковича – явка. Його сім'я разом з іншими добувала зброю, хлібні продукти, одяг, взуття, переставляла німецькі дорожні знаки, розклеювала листівки, проводила агітацію серед власівців і військовополонених.

У середині 1943 р. повернувся додому Юрій. Розповів, що в одному з повітряних боїв його збили. Від полону порятували селяни, які дали йому одяг і прихисток. А невдовзі тими краями проходили ковпаківці і він пристав до них. Він узяв участь у безприкладному рейді сумських партизан С.А. Ковпака на Правобережну Україну. З ковпаківцями він дійшов аж до Сарнівського залізничного вузла, що на Рівненщині.

Сарни відігравали ключову роль в комунікаціях фашистів, пов'язували Німеччину з окупованою Україною. Взяти Сарни С.А. Ковпак не міг, партизанських сил бракувало. Тоді він вирішив обрубати всі залізничні вітки Сарнівського вузла, вдарити по мостам. Група партизанів глухівського загону на чолі з Ю. Голубом мала підірвати залізничний міст через ріку Горинь.

До мосту група Ю. Голуба підійшла 8 грудня 1942 р. Потім був запеклий бій з німецьким гарнізоном, який охороняв міст і виконання ціною великих втрат бойового завдання. Рух потягів через Сарни зупинився на півмісяця.

Після виконання завдання вцілілі бійці Ю. Голуба опинились у дуже скрутному становищі. Основні сили з'єднання С.А. Ковпака знаходилися десь у сотні кілометрів від них. Між ковпаківцями і групою Ю. Голуба посилені загороджувальні загони гітлерівців. Але загрозу становили не лише вони, але й бандерівці, а ще мороз... То ж підрильники, виконавши завдання, пішли не на захід, за С.А. Ковпаком, а на схід, на Радянську Україну...

Ю. Голуб, прибувши до Кіровограда, відразу включився в роботу підпілля. Піком його підпільної діяльності стала участь у нападі патріотів 13 жовтня 1943 р. на фашистський гарнізон на Биковій.

Відсіч

Пізно ввечері 5 листопада 1943 р. фашисти вдерлися до будинку 89, що був на вул. Архангельській. Привів карателів Б. Мосенець. Поки німці ламали двері, Олександр Маркович встиг обірвати електричні дроти і вирубити світло.

Голуби мали замасковану кімнату, вхід до якої був через гардероб. У ній переховувалися Юрій та Іван Голуби, а також Микола Голенєв, який півмісяця тому вже вирвався від карателів.

Німці почали питати батька, де його сини. Той відповів, що їх забрали до Німеччини і отримав удар у брову. Олександр Маркович впав.

На той час у половині будинку, куди вдерлися фашисти, крім господаря були ще його дружина, дочка, племінниця Віра Мищенко з шестирічною дочкою Галочкою. Німці звелі всім збиратися.

– Куди? – спитала Марічка Голуб.

– На той світ, – з іронією відповів Б.Мосенець.

Аж раптом у другій половині будинку, де була потаємна кімната з підпільниками, пролунали постріли. Німці вискочили на подвір'я. Слідом за ними і Олександр Маркович. Він став свідком запеклого бою його синів з фашистами. Хлопці гранатами протурували собі шлях і вирвалися з оточення. Він бачив як автоматна черга підкосила його сина Ванюшку. Його було поранено в ноги. Німці підібрали його і потягли на город до схованки зброї, медикаментів, обмундирування. Він бачив, як фашист ударив сина прикладом в обличчя, звернувши хлопцю щелепи, бачив зі своєї схованки, як вивели з дому всіх зі зв'язаними руками й кинули до машини...

Олександр Маркович не пам'ятав, як вибрався звідти, як добрався до оселі свого знайомого Леоніда Білоусова, який мешкав у районі Клинівських кладок.

Юрій і Микола при втечі теж отримали легкі поранення: Юрій – у ногу, Микола – в голову. То ж зайшли до М. Андронова, перев'язали рани й пішли на Нижню Пермську до будинку Олександри Тархової, де планували схоронитися. У неї вже переховувався один підпільник. Але не встигли хлопці переповісти свої пригоди, як почалися нові. Фашисти оточили будинок Тархової.

Знову прорив, і знову вирватися вдалося лише Юрію й Миколі. Останніх німці пов'язали.

Хлопці переходять на вулицю Кримську до Малюка. На даху його сараю вже переховується Рибалкін і професор Гордиладзе, якого підпільники викупили з табору військовополонених.

Наступного дня Юрій, одягнений у німецьку офіцерську форму (мову він знав бездоганно), весь при зброї, розшукав батька і відвів під виглядом арештованого на одну з явок, а сам повернувся до міста, щоб з'ясувати, що ж сталося з братом, близькими й товаришами по підпіллю. Назад він уже не повернувся...

Судячи з усього, його вбили свої. Адже людині, яка сама розгулювала містом у німецькій формі небезпека загрожувала не лише від військових

патрулів, але й від своїх відчайдух. На нього могли зненацька напасти, вбити, пограбувати, а тіло сховати. Бо якщо б він живий чи мертвий потрапив до рук фашистів, ті про це неодмінно розголосили б або саме тіло повісили б на площі.

Тархова

Коли Юрій Голуб і Микола Голенєв вирвалися з будинку Шури Тархової, німці взяли за господарку. Арештували її, матір, сестру, малого сина, а будинок підірвали.

Олександрі Прокопівні Тарховій виповнився 31 рік. Вона працювала головним бухгалтером і за сумісництвом перекладачкою на млині № 8. Була вродливою, високою, жвавою. Працюючи біля хліба, не бідувала. Навіть сусідів підгодовувала. Могла б спокійно дочекатися визволення і знайти своє місце і при радянській владі. А могла б виїхати до Німеччини, куди її наполегливо кликав один німець-залицяльник. А вона з весни 1943 р. у підпіллі.

Борошно з її млина підпільники вивозили машинами. Її будинок для товаришів по опору завжди був відкритий. І в неї збиралися не лише у справах, але й щоб трохи відпочити, випити чарчину...

Усіх її близьких німці розстріляли, а її катували немилосердно...

Морок

У переддень річниці революції по місту проповзли жахливі чутки про масові арешти, про висаджені в повітря будинки підпільників. На вулицях з'явилися машини з гучномовцями, які повторювали й повторювали відозву гебітскомісара до населення м. Кіровограда. Ця відозва розповсюджувалася й у листівках.

„Завдяки широким і радикальним заходам німецького командування, – читала О. Бур'янова, – в Кіровограді розкрито розгалужену бандитську організацію. Встановлено, що мешканці Кіровограда укривали бандитів і допускали, щоб бандити їх широко використовували в своїх злочинних цілях. Німецька армія знищила велику кількість бандитів і їх приспівників. Будинки, де вони мали притулок, було спалено”.

Закінчувалося звернення погрозами: „Буде розстріляний кожен, хто хоча б зі страху чи під загрозою дасть бандитам себе використати. Буде розстріляний кожен, хто дасть у своїй квартирі притулок хоча б на декілька годин особам, які не прописані. Помешкання, у яких буде виявлено бандитів, будуть спалені. При виявленні бандитів або підозрілих осіб, кожен, хто знає про це, повинен негайно повідомити найближчій німецькій військовій частині. Тих, хто навмисне це не виконає, німецьке командування піддасть жорстокій карі”.

А ще люди говорили, що якщо не знаходили когось із підпільників, то арештовували всю їх родину як заручників. А сім'я у О. Бур'янової була велика: мати, свекруха, сестра, брат. Тікати з міста? А як же вони? І Олена залишилася вдома. Перебрала всі папери. Дещо зарила. Купила отруту. Почалося напружене очікування невідворотного...

За нею приїхали близько одинадцятої вечора 13 листопада, на восьмий день від початку масових арештів. Вона встигла випити отруту, але смерть не прийшла.

До хати увірвалося півтора десятка фашистів, а десь за дверима ховався Борис. Наступного дня він приїде підводою до садиби Розових і вивезе все їхнє добро. Його зрада була очевидною, проте німці, чомусь аж занадто виставляли її на показ. Чи не була ця демонстрація спеціально спланованою акцією прикриття з метою приховати сліди справжніх агентів, яких було заслано в організацію і які були ще потрібними гестапо? А Борис – це так, слабодухий хлопчисько, іграшка в руках ворога?

Мабуть гестапівці помітили, що з Оленою щось відбувається, можливо, здогадалися про отруту і заходилися її „рятувати”. О. Розову вивели, а О. Бур'янову жорстоко побили, геть розбивши обличчя.

Разом із О. Розовою і О. Бур'яною у ту ніч арештували також і її учня Михайла Тихонського та його родину. Відвезли на реєстрацію до управління СД, що було на розі вулиць К. Маркса і Олексіївської, а потім до Биківської тюрми. В управлінні записали імена затриманих і зробили поверховий огляд, у тюрмі роздягли догола, ретельно перевірили всі речі. Вся процедура відбувалася в жорстокій формі і з побоями.

На ранок Олені стало зле (отрута, побої) і її на добу помістили до тюремного лазарету. Потім допит. Її посадили на електричний стілець. Декілька хвилин давали струм, потім ставили запитання, потім знову струм і знову запитання.

Один з учителів під час окупації зайнявся „бізнесом”. Проявляв німцям плівки, друкував з них фото. Ще у листопаді 1941 р. начальник штабу верховного головнокомандування вермахту Кейтель видав наказ про заборону фотографування страт радянським людям. У наказі говорилося: „Забезпечення безпеки німецького вермахту й адміністрації окупованих областей, а також безпеки німецького народу в майбутньому вимагає проведення численних екзекуцій. Фотографувати такі екзекуції категорично забороняється. Якщо ж у особливих окремих випадках буде потреба зробити фотознімки для суто службових цілей, то для цього необхідно отримати дозвіл від командуючого в ранзі не нижче командира дивізії...” Але німці не дуже зважали на цей наказ Кейтеля і залюбки фотографували як самі страти радянським людям, так і себе на фоні страчених.

Шість подібних знімків фотограф передав О. Бур'яновій. Вона роздала їх своїм учням з наказом захоронити у надійному місці до визволення. Одним з цих довірених виявився Борис Мосенець, майбутній зрадник. Фотографії, передані Борису, лежали на столі у слідчого і він допитувався, де вона їх узяла.

Біль від струму був нестерпним. Він ішов з середини організму, заповнював усе тіло й доходив до кожної клітини. Було таке відчуття, наче лопалися всі судини. Після чергового електрошоку вона сказала, що вкрала знімки у фотографа... Пізніше, у камері скаже, що братиме всю провину на себе.

Федорівські арешти

Федір Семенович Бурмака до війни працював директором Анненської школи. Початок окупації зустрів у с. Тарасівка. Протягом 1941-42 рр. згуртував навколо себе підпільну організацію у селах Кіровоградського, Компаніївського, Аджамського районів та м. Кіровограді. Влітку 1943 р. відбулося об'єднання

організацій під проводом К. Гончарова, а Ф. Бурмака вже у складі об'єднаної організації продовжив координувати роботу сільських груп.

Його арештували в ніч на 16 листопада 1943 р. в с. Федорівці разом з Петром Лахманом, Петром Залізнякам, Петром Білявським, Миколою Кукалом та деякими іншими. Хоч у нього й був пістолет, проте шансів вирватися живим не було. Крім того пожалів заручників, яких розстріляли б, якби когось з фашистів було б убито при опорі.

Затриманих жорстоко побили, зв'язали руки колючим дротом і відправили до Кіровограда в тюрму СД.

Найпомітнішою фігурою серед підпільників його групи був Петро Лахман. Його вже арештовували у лютому 1942 р. Тоді хтось доніс, що він разом з Іваном Чепелевим досить часто чомусь навідується до Дмитра Ткаченка, який жив у Кіровограді по вул. Іванівській. При обшукові у Дмитра на горіщі знайшли радіоприймач. Ткаченка і Лахмана тоді протримали в тюрмі до травня, проте у чомусь протиправному звинуватити не змогли. То ж з дрібними порушниками обійшлися досить „гуманно”: відшмагали батогами й наклали штраф по 200 окупаційних карбованців. Наприкінці 1943 р. сподіватися на подібне „милосердя” було годі...

Цемен

Олексій Федорович Цемен під час окупації був директором заводу Профінтерна. Він допомагав підпільникам грошми, автотранспортом, допомагав військовополоненим перейти в партизани. На жаль, ми дуже мало знаємо про цю досить вагому людину підпілля.

За ним прийшли у п'ятницю 19 листопада 1943 р. На його квартирі арештували також керівника кіровоградського підпілля Костянтина Васильовича Гончарова і секретаря штабу підпільної-диверсійної організації Ніну Петрівну Ткач.

З початком масових арештів організація втратила керованість. Люди, на яких усе трималося, які здійснювали зв'язки між загонами, з лісом, або ж були

арештовані, або ж десь зникли, явки провалено. Ще місяць тому він був готовий ударити ворогові у спину, звільнити місто від окупантів і гідно зустріти Червону Армію. Але вдарили фашисти, вдарили першими, вдарили дуже боляче...

Досить швидко слідчі з'ясували хто він, К. Гончаров, є насправді, тому його тримали не в загальній тюрмі СД на Польовій, а в підвалах гестапо, що знаходилося на вул. Московській (зараз приміщення управління внутрішніх справ області).

Заперечувати свою роль керівника підпілля було неможливо, тому він, за його ж версією, розповідав німцям усілякі байки про те, що він полковник, якого закинули до Кіровограда з Москви, що він зустрічався з командирами загонів, здебільшого в Міському саду. Він був дорогим трофеєм для тих, хто зумів викрити кіровоградське підпілля. Його демонстрували начальству, кореспондентам. Відбувалася якась дивна гра, яка влаштовувала обидві сторони. Підпілля було розгромлено і себе не виявляло новими акціями. Керівник ось, перед ними, і розповідає останні московські новини. А Гончарову краще було переказувати почуте від московського радіо, ніж розповідати про підпілля. Адже знав він ой як багато: адреси і справжні прізвища командирів загонів (майже усі вони вціліли), місцезнаходження М. Скирди, партизанських загонів Чорного лісу... Його турбувала Ніна Ткач, вона теж знала чимало. Крім того, у неї зберігався архів організації, списки її членів... І вона була жінкою... Але її досить швидко розстріляли...

Прорив

Оскільки в Кіровограді залишатися було небезпечно, В. Рибалкін, М. Голенєв, О. Голуб, В. Федоров та деякі інші перейшли до Первозванівки і сховалися в шахті білого каменю. Але стало відомо, що одного з їхніх зв'язкових схопили гестапівці. Тож вирішили не ризикувати, а йти до партизанів.

У цій шахті переховувалася також місцева молодь, яка не хотіла їхати на роботи до Німеччини. Ночами вони пробиралися додому за їжею, а вдень

відсиджувались у шахті. Одного дня, коли кіровоградські підпільники звідти вже пішли, до шахти під'їхали німці і пустили в неї газу, виходи з шахти підірвали. Багато перевозванівських юнаків і дівчат тоді там загинуло.

В. Федоров, який не раз ходив до лісу і знав дорогу, разом з товаришем пішов до міста і не повертався, тому підпільники вирішили не зволікати і йти без них. Повів групу старий Голуб, який за завданням організації теж декілька разів торував стежину до партизанів.

Дороги було забито військами. То ж підпільники йшли бездоріжжям, йшли через ріллю, багно, болото, йшли без води і їжі, йшли три доби. Молоді й здорові вибивалися з сил, але ж були й поранені – у двох були рани, які кровоточили...

Другої ночі ночували в скирті, зарившись у соломку. На ранок під'їхали німці. Підпільники приготувалися до бою, можливо останнього. Німці набрали на підводу соломи, проте людей не помітили. Пронесло!

Добрались до с. Казарни, де люди їх нагодували й відігріли. Потім був ще один перехід до Хирівського лісу, до партизанів. Туди ж прийшла і друга група підпільників з Кіровограда, яку привів В. Федоров. А 4 грудня група партизан і підпільників зустріли Червону Армію. Разом з бійцями вони визволяли Знам'янку, яка була очищена від фашистів 9 грудня. Щоб здолати відстань від Знам'янки до Кіровограда, армії знадобився ще майже місяць.

Останні дні

На території кожвендиспансера стоїть камінь, на якому викарбувана кількість людей, замордованих тут, у колишній тюрмі СД, у роки окупації. За кожним з цих тисяч – чиясь конкретна доля і чиясь трагедія, чийсь понівечене, передчасно обірване життя...

У листопаді 1943 р. у Биківській в'язниці нараховувалося більше 500 в'язнів. Розстрілювали в день по 30-40 чол. Тож середня тривалість перебування тут була близько десяти днів. Ці десять днів були справжнім пеклом.

Коли арешти передбачалися масовими, людям скручували руки колючим дротом і вантажили як дрова, одних на інших, купами. По прибуттю в

буцегарню новачкам влаштовували “коридор”. П’яні поліцаї з палицями ставали вздовж стін, а людей проганяли через такий стрій. Били нещадно, по чому попало. Били задля розваги, били, щоб зломити волю, щоб відчули, куди потрапили. Далі розпихали по холодних переповнених камерах, брали дівчат і примушували змитати вибиті зуби та змивати кров з підлоги й стін. Були тут і свої “розваги”. В одній з камер умисно залишили буйну божевільну й сифілітичку. Божевільна страшенно знущала з сокамерниці, біла її, душила, рвала на голові волосся. Та несамовито кричала. Особливо доймав цей крик ночами. Коли охоронці вволю розважилися, обох нещасних розстріляли. Вина останніх була лише у їх хворобі.

О. Бур’янова розуміла, що у неї всередині все відбито або спалено отрутою. Все пливло перед очима. Вона була занадто слабкою і її не брали на роботи. Вона відчувала, що помирає. Майже весь час була у напівзабутті, багато спала. Коли поверталася до неї свідомість, розповідала про допит, про те, що не боїться розстрілу, хоча жалкує, що дуже мало зробила для перемоги.

В один з останніх днів її життя погода зробила їй подарунок. Після тривалої осінньої негоди прийшов мороз, випав сніг, визирнуло сонце. Його промінь упав у її бік і на мить пробудив бажання жити.

– Як хотілося б вийти у поле і йти по снігу назустріч сонцю, йти і йти, йти цілий день..., – вихопилося в Олени. Але вона вже ледве могла підвестися... Потім думка перескочила на майбутній розстріл і вона знову впала у забуття.

Контингент тюрми зростав, кількість тих, прізвища яких вигукували на розстріл, збільшувалася. Здебільшого люди байдуже і зовні спокійно ставилися до того, що мало відбутися. Розстріл сприймався як неминучість, невідворотність і свого роду кінець мукам і стражданям, звільнення понівеченого тіла від болю. Хоч іноді жага до життя проривалася назовні, починалася істерика.

– Як так, ми ще такі молоді, ми ще фактично не жили, не кохали, не народили дітей, не пізнали щастя й радості, і раптом... Ми жити хочемо!

Але втішати у таких випадках було важко. Більшість сокамерників була у такому ж становищі. Люди розуміли, що двері до цієї тюрми відкриті досить широко, а ось вихід з неї був дуже вузьким, розуміли, що для більшості з них 1944 рік, рік визволення, так ніколи й не настане. То ж і потрібні слова для втіхи не знаходилися...

22 листопада, о третій годині дня, серед прізвищ назвали О. Бур'янову. Свекруха О. Розова, інші сокамерниці допомагали їй зібратися. Поки її збирали, партію в'язнів уже відправили. Але згодом прийшли, забрали і її. Була надія, що на допит. Але вранці, крадюжка, яка сиділа з ними у шостій камері і прислужувала німцям, принесла звістку: „Пальто Олени висить у кладовці. Олени вже немає”. Згодом новина підтвердилася. Зайшли наглядачі і буденно-байдуже кинула О. Розовій: „Збирай барахло Бур'янової”. Все. Сумнівів уже не було. До речі, це „барахло”, одяг тих, кого розстрілювали, ділили потім між собою поліцаї. Іноді, знаючи про чергові розстріли, вони напередодні заходили до камери й ретельно оглядали речі смертника, навіть до рота заглядали, чи немає там, часом, золотих зубів. Адже завтра все це, імовірно, стане їхнім.

Наприкінці листопада конвеєр смерті запрацював швидше. Арештованих вже не розстрілювали за містом, у районі Сахарівського мосту, що за Соколівкою. За тюрмою відразу починалося старе Биківське кладовище. Тут силами самих в'язнів було викопано декілька траншей. Розстрілювали одних, заливали зверху вапном, потім приводили наступних, і знову заливали вапном. Аж поки вся траншея не заповнювалася тілами жертв.

Декого (стариків, дітей) було звільнено. Серед тих небагатьох, кого відпустили, була й О. Розова. Це відбулося 9 грудня 1943 р. При звільненні їй віддали вилучені у неї при арешті речі: фотоальбом родини. Вона повернулася у свій розграбований будинок, втративши невістку, яку полюбила, як рідну, не маючи жодної звістки про сина... До визволення міста залишалося трохи менше місяця. Але з визволенням прийшла ще одна трагічна новина – про загибель під Керчю у 1942 р. її Дмитра.

З поміж сотень останніх в'язнів тюрми СД живими залишилися одиниці. Розгорнуті спогади про пережите там залишила лише свекруха О. Бур'янової О. Розова. Це навіть не спогади, а стенограма бесіди Олени Василівни з науковою співробітницею ЦК КП (б) України А. Березою, яка відбулася 12 квітня 1945 року. Це – осіть об'ємний документ, тому перекажемо лише частину його: „Коли привозили арештованих по 60-70 чоловік, їх виставляли в коридорі між нашими камерами, поліцаї ж вишикувалися з обох сторін і проганяли арештованих крізь стій. Було чути взмахи ніг, палиць. Ми все це чули так як це відбувалось біля нашої камери. Потім виганяли дівчат з камери прибирати коридор і канцелярію. Їх примушували вимивати підлогу в коридорі, на якій валялися вибиті зуби, зламані пальці, а вся підлога була залита кров'ю. Подібне повторювалося досить часто і це було найстрашнішим під час нашого перебування в тюрмі...

У камерах сиділи здебільшого партизани. З 500 в'язнів може було 3-4 злодія. Головна маса – заручники. У Конарева, наприклад, за те що він зник, розстріляли батька і матір, за Малюка розстріляли батька, матір, двох сестер і тринадцятирічного брата. За того, кого не знаходили, розстрілювали 5-6 і навіть 12 чоловік, розстрілювали навіть сусідів.

Одного разу розстріляли чоловіка і жінку. У них залишився хлопчик, який під час арешту був у сусідів. Через деякий час після розстрілу батьків привели до тюрми і його. Протягом декількох днів ми спостерігали, як він грався на подвір'ї в'язниці. Якось я поверталася з кухні, де чистила картоплю, і побачила, як до хлопчика підійшов поліцай і звелів хутко йти до тюрми. Згодом я побачила його вже зі зв'язаними дротом руками. Його відправили до смертників і розстріляли. А йому було лише 6-7 років...”

І далі О. Розова: „Коли з нашої камери викликали смертників, усі затамували подих, а вони просто вставали і теж мовчки, не прощаючись, виходили, спокійно і з гордо піднятою головою. Лише Олена Тимошенко виходячи вигукнула: „Прощайте друзі, а як хочеться жити!”...

Розстрілювали підпільників, євреїв, палили села здебільшого не німці: „брудну роботу” під їхнім наглядом виконували „свої” – поліцаї, власівці та інші запродавці. Символом розтерзаних, стертих фашистами з лица землі сіл у радянський час стала білоруська Хатинь. У пам’ять про цю трагедію було зведено величний монумент, про неї складали пісні, проте якось не прийнято було згадувати, що цей злочин вчинив 118-й поліцейський батальйон, який було сформовано на початку 1942 р. в Києві, одним з керівників якого був колишній офіцер Червоної Армії Г. Васюра, а розстрілював з кулемета селян, які намагалися вирватися з пекельного полум’я, теж „свій” – українець Катрюк. Подальші долі поліцаїв з тюрми СД склалися по різному. Кого схопили відразу після звільнення, повісили привселюдно на площі біля базару, де ще недавно німці вішали підпільників. Але скоро публічні страти посібників окупантів припинилися і їм почали давати по 25-10 років таборів у залежності від часу слідства і тогочасних вказівок з гори.

Проте знову повернемося до розповіді О. Розової: „У нашій камері сиділи Тетяна Сідлерова, дружина І. Волощенко, і її подруга Тоня Жабо, дружина Л. Хищенка. Їхні чоловіки були підпільниками, які уникли арешту. Дівчатам було по 18-20 років. Разом з ними сиділи їхні матері. Хоча дівчата були вагітними, на шостому – сьомому місяці, їх теж виводили на допити.

Одного разу до камери зайшов поліцай з німцем-перекладачем і повідомив, що матерів дівчат відпускають. „А вас ми звільнимо через три дні”, – сказав перекладач дівчатам. Цій новині вони дуже раділи. Проте наступного дня їх викликали в числі смертників.

Через 10-15 хвилин дівчата повернулися і розповіли: „Уявляєте, Олено Василівно, ми стояли зараз перед смертю”. Комендант тюрми, який також чув про можливе їхнє звільнення, вирішив, що відбулась якась помилка. Дівчат відправили назад до камери, а німці почали телефонувати з приводу них до СД. Повернувшись до камери, дівчата сподівалися на свободу, вони казали: „Це, мабуть щастя наших майбутніх дітей, що ми уникнули смерті”...

Чудо не трапилось. Їх відправили з наступною партією в'язнів через 15 хвилин і розстріляли за Сахарівським мостом. Їхні тіла знайшли разом, в обіймах одна з одною. Довелося добре потрудитися, щоб роз'єднати їх, поховати окремо.

Визволення

Лише 10 днів знадобилося фашистам, щоб у серпні 1941 р. повністю окупувати нашу область. Шлях у зворотньому напрямку виявився значно ващим, довшим і кривавішим. Опір ворога був шаленим і відчайдушним. Щоб здолати ту саму дистанцію Червоної Армії у 1944 році знадобилося більше чотирьох місяців.

Дніпро з його широкими водами і високими кручами мав перетворитися, за задумом Гітлера, у неприступний Східний Вал, який мав знекровити зміцнілу Червону Армію. На цих рубежах фюрер планував залишатися протягом років, але не склалося. Наприкінці вересня 1943 р. армія на 700-кілометровому фронті вийшла до Дніпра. Без належної кількості плавзасобів, ціною величезних людських втрат було захоплено 23 плацдарми на правому березі Дніпра. Без належної підтримки артилерії, танків, на них перемелювалася наша піхота, гинули хлопці, яких щойно підібрали польові військкомати на Лівобережній Україні і нашвидкуруч, протягом тижня – двох, чомусь навчили.

На території нашої області теж було захоплено декілька плацдармів. У ніч на 29 вересня в районі с. Успенка Онуфріївського району наші форсували Дніпро і захопили острів та частину плавнів. У ніч на 1 жовтня наші бійці захопили в районі Власівки на ділянці Новогеорگیївськ – Табурище два острови Букарешти й Каску, а також села Старе і Нове Липове. Потім на одному й іншому плацдармах точилися протягом майже двох місяців запеклі бої.

Досить перспективними виявилися Куцеволівський і Мішуріногорський плацдарми. Великий наступ на них почався 15 жовтня, а вже 18 жовтня було визволено велике село Деревка Онуфріївського району.

Успенка була визволена лише 21 листопада, Онуфріївка – 23 листопада, Новогеоргіївськ – 3 грудня, Олександрія – 6 грудня, Знам'янка – 9 грудня 1943 року. Потім наступ захлинувся. Німці не полишали надії відкинути наші війська за Дніпро, контратакували, зміцнювали оборону, готували великий контрнаступ.

З кінця листопада деколи тихими ночами кіровоградці могли почути гуркіт далекої канонади. Звичними стали нальоти авіації на місто. Від бомб гинули не лише фашисти, але й мирні жителі. У місті весь грудень проводилася масова евакуація і вивіз німцями цінностей. З початком нового 1944 р. бомбування припинилось, а канонаду було добре чути вже і вдень. Знову, як і в 1941-у, прийшов час мародерів.

Анатолій Отян жив з сестрою і матір'ю на вул. Пушкіна за декілька будинків від Грецької церкви. Навпроти неї, там, де зараз стоїть спортшкола з басейном, були склади. За 3-4 дні до визволення німці їх відкрили. Почалася стихійна прихватизація. Матір Анатолія, не дивлячись на свій милий ріст, притягла звідти додому на собі мішок пшениці і мішок жовтого цукру-сирцю, притягла також тушу теляти, яке загинуло при одному з останніх бомбувань, старша сестра натягала зі складів якихось банок. Тим і рятувались усю зиму.

Звільнення Кіровограда розпочалося 6 січня. На командний пункт до генерала І.С. Конєва прибув сам маршал Г.К. Жуков. На штурм міста бійці йшли у різдв'яну ніч на 7 січня.

Чи не найпершими зустрічали визволителів жителі Балки і Кущівки. Борис Чижов згадує, що на їхній Таврійській вулиці наші бійці з'явилися ще ввечері 6 січня. У них було накрито святковий стіл з кутею і узваром, а бійці завітали з котелками з густим солдатським перловим супом з картоплею і тушонкою. Господарі пропонували солдатам усе, що було у них на святковому столі, а ті поділилися своєю вечерею, звареною у похідній кухні.

Бійці були дуже стомленими і знайшли у приязних господарів короткий відпочинок. Борис з дитячою цікавістю спостерігав процес зняття солдатських черевиків і обмоток, спостерігав як у декого з гостей були рани на ногах, до

яких присохли портянки. Вони відмочували їх теплою водою, яку дала їх борисова матір. Вона, як могла, намагалася обігріти й обсушити бійців, забезпечити їм короткочасний перепочинок. Уранці, коли Борис прокинувся, солдатів у хаті вже не було, а бій гримів десь у центрі міста. Ввечері 7 січня він перемістився у бік Лелеківки і розгорівся з новою силою.

Різдвяний ранок 7 січня приніс Отянам новину: „Наші!”. Дитяча пам'ять Анатолія закарбувала, як жінки зі сльозами радості обцілювали зморених солдатів, вдивлялися в їх обличчя, чи немає серед них рідних, тих, хто теж був на війні і від кого з 1941-го року – ні слуху, ні духу...

У багатьох кіровоградців у пам'яті закарбувалися миттєвості, коли вчинки тих чи інших людей виходили за межі усталених канонів і очікувань, коли окремі німці, поліцаї виявляли людяність, а свої вели себе не так, як мали б поводитися визволителі. Але, переконаний, мова тут іде, швидше, про винятки. Так, Борис Чижов згадує, що у них у хаті поселився німецький солдат, зв'язківець Ганс. Він не утискав сім'ю і, навіть, сховав у себе під ліжком старшу сестру Бориса, коли за нею прийшов поліцай, щоб забрати її до Німеччини.

Анатолій Отян згадує, як 6 січня, напередодні визволення, у їхньому кутку зупинився німецький танк. Це танкіст-есесівець зробив так, щоб попрощатися зі своєю колишньою квартирною хазяйкою. Та й вижили Отяни дякуючи тому, що доля послала їм людяного поліцая. У 1941-у р. сусіди настрочили донос, що молода жінка з трьома малими дітьми – єврейка. Перевіряти його прийшов помічник начальника поліції. Поверхово попорпавшись у документах, попередив, якщо ще прийдуть з поліції, щоб казали, що він уже перевіряв їх, а сусідам сказав: „Вона – армянка, а не жидівка”.

Були й інші випадки, коли наші воїни виявляли себе не з кращого боку. У день визволення, в години загального радіння і піднесення, на розі вулиць К. Маркса і Чапаєва лежав притулившись головою до стіни беззбройний поранений у ногу ще зовсім молодий німець. Він стогнав, просив пити. Його оточили декілька жінок і дітвора. Повз них пройшли два червоноармійці. Один з них вирішив добити пораненого на очах у дітей. З усієї сили вдарив його у груди

штиком так, що той зі скреготом вдарився об тротуарну плитку. У німця лише вирвався останній зойк: „Мамо!“. Солдат наступив ногою вбитому на груди, вперся і з зусиллям витяг свій штик, витер його шинеллю ворога і побіг наздоганяти напарника. Іншого разу Анатолій Отян спостерігав як біля обласного суду п'яний водій ледь не на смерть збив дівчину – регулювальницю і як потім її подруги витягли п'яницю з машини і почали жорстоко гамселити ногами.

Після доброзичливого чемного німецького зв'язківця Ганса в хаті Бориса Чижова поселився радянський красень – капітан зі своєю пишногрудою фронтовою подругою. У них була любов, тому квартиранти не дуже зважали на господарів, не переймалися тим, що ті голодували і викидали свої недоїдки, замість того щоб хоча б ними поділитися, у відро, яке слугувало їм нічним горщиком. Ці плювки в душу голодній родині Борис Гнатович пам'ятає досі.

Коли пройшла радість і піднесення перших днів визволення, почалися, як то кажуть, суворі будні. Гасло: „Все для фронту, все для Перемоги!“ втілювалось у життя, яке виявилось, буквально. Взимку 1944 р. місто голодало й замерзало, потерпало від безробіття й бандитизму. А тут ще почали надходити похоронки, які чекали адресатів з 1941-1943-го рр., а також на тих, кого призвали до армії вже після визволення.

Після розстрілів

Керівників підпілля К. Гончарова і Ф. Бурмаку, а також О. Тархову німці чомусь не розстріляли, а вивезли до Луцька, де було центральне управління гестапо. Цей вивіз відбувся, можливо, тому, що К. Гончаров у Кіровограді на допитах розповідав усілякі небилиці, що він полковник і засланий з Москви для керівництва підпіллям, та переказував повідомлення московського радіо про те, що тисячі німецьких військовополонених приступили до відбудови Сталінграда. Його, як важливий трофей, демонстрували всілякому начальству і кореспондентам у Кіровограді, можливо вирішили похизуватися своїми здобутками і перед луцьким центральним керівництвом. Можливо, були інші якісь мотиви... У Луцьку кіровоградських бранців знову піддали інтенсивним

допитам і тортурам, але наші підпільники інформацією всеукраїнського значення не володіли, а Кіровоград уже було звільнено, то ж інтерес до них гестапівських катів швидко пропав, вони стали їм уже непотрібними...

13 січня 1944 р. фашисти влаштували публічну акцію. З нагоди нового старого року з великою помпою відпустили на волю близько 50 арештованих, а наступного дня спалили тюрму разом з сотнями в'язнів, які в ній залишалися. В числі звільнених були й кіровоградці. Акт „гуманізму” фашистів пояснити важко. Можливо, серед звільнених були німецькі таємні агенти, а можливо, то було щось на зразок чорного гумору, з огляду на те, як склалися подальші долі тих, кого звільнили.

При звільненні в'язням за німецькими порядками поверталися особисті речі. Такі виявилися лише у К. Гончарова. Це – документи, годинник, сім тисяч окупаційних карбованців. Свій паспорт і частину грошей він віддав кіровоградським товаришам по нещастю, а сам пішов до Луцької управи й за документами, які у нього залишилися, вибив собі новий паспорт. Пробивав організувати підпілля і в Луцьку, проте без особливих результатів. Навіть Ф. Бурмака і О. Тархова за ним не пішли, вони ще не відійшли від шоку подій останніх двох місяців.

Після звільнення Луцька К. Гончаров з'явився до радянського військового керівництва, яке доручило йому очолити луцький міськвиконком. Вирішуючи нагальні завдання життєдіяльності міста, його мешканців, знайшов час разом з Ф. Бурмакою скласти листа товаришу Сталіну із звітом про роботу кіровоградського підпілля. О. Тархова надрукувала його на службовій машинці Луцького міськвиконкому.

Очільником Луцька К. Гончаров пробув недовго, лише близько десяти днів. Потім надійшла телефонограма з викликом до ЦК КП(б)У. Виїхали кіровоградці до Києва у неділю 13 лютого 1944 р., а через п'ять днів у столиці К. Гончаров надіслав свій лист із звітом до Москви. У ЦК трійцю вислухали і відправили до Кіровограда. Повернулися вони в місто 24 лютого.

Повернення

Бойові товариші зустріли їх радо, був обмін спогадами й новинами: хорошими, але здебільшого сумними. В Кіровограді вони дізналися про загибель багатьох, у тому числі й своїх рідних. У К. Гончарова і Ф. Бурмаки було розстріляно дружин, у О. Тархової – всю родину і навіть чотирирічну дитину. У перші дні М. Скирда давав К. Гончарову в його справах свою службову машину. Але згодом луцькі прибульці у новостворену кіровоградську номенклатуру якось не вписалися... Одна божевільна жінка, яка пройшла через тюрму й електричний стілець, прямо запитувала О. Тархову: “Чому ти жива, а моя вагітна донька розстріляна?” Поясни кожному, як можна вийти з гестапо живим...

Керівником організації вже після звільнення міста М. Скирда призначив В. Федорова, який писав звіт саме так, як волів М. Скирда, „подарувавши” останньому, за його наполяганням, одну гучну диверсію на залізниці, яку здійснили кіровоградці. К. Гончаров втрутився у написання звіту, а М. Скирда терпіти не міг заперечень і здав звільнених у Луцьку до рук НКДБ, щоб там з ним розібралися. Думаю, що М. Скирда так вчинив із К. Гончаровим не лише тому, що той втрутився у його з В. Федоровим міфотворчість у звітах, а ще й тому, що хтось таки повинен був відповісти за провал кіровоградського підпілля. Та й на вершині слави мав залишитися лише один. Тож і відбувся своєрідний поділ: відповідність за провал дісталася К. Гончарову, вершина і слава організатора опору – М. Скирді.

Гончарова, Бурмаку і Тарховку арештували в перших числах березня 1944 р. Перші допити носили, так би мовити, пізнавальний характер. Слідчі цікавилися біографіями затриманих, загальними відомостями про роботу підпілля. А потім від них зажадали визнати, що вони зрадники і почалося пекло. Колишніх підпільників нещадно били, не давали спати ні вдень, а ні вночі, дозволяли лише присісти на 1-2 години. Найстійкіше тримався К. Гончаров, як міг підбадьорював товаришів по нещастю. Він наполягав, що створив кращу в Україні підпільну організацію, не виключав у своїй роботі

помилку, але повністю відкидав зраду. Звинувачувальний висновок у їхній справі було підготовлено в середині серпня і їм майже не місяць дали спокій. А 8 вересня вони постали перед судом, який судив їх у закритому режимі.

Підсудні заперечували свою вину, говорили про жахи слідства, просилися на фронт. Гончаров, розуміючи можливий розвиток подій, заявив: „Я прошу суд розглянути мою справу зараз і не направляти її знову до НКДБ, оскільки я вже не в змозі витримати все те, що прийшлося пережити на допитах”. Проте суд не дослухався до його волянь і, не знайшовши достатніх підстав для звинувачувального вироку, направив справу на дослідження. Почалося нове коло пекла. Новий суд відбувся наприкінці січня 1945. Радянський трибунал „гідно” оцінив їх жертви й роботу під час окупації. Гончарову й Бурмаці дали по 20 років таборів, Тарховій – 15 років, тоді як більшість поліцаїв і посібників окупантів отримували по 10 років.

Після підпілля

Для багатьох і багатьох героїв і мучеників підпілля 1944 рік так ніколи й не наступив. Їхні розтерзані понівечені тіла німецькі військовополонені відкопували потім у протитанковому рову, до якого зараз підійшли околиці Жадова, в ровах біля тюрми СД. А всього під час окупації лягли в землю: у фортеці – 50 тисяч радянських військовополонених і жителів міста; у балці в районі першого Сахарівського мосту (за околицями Жадова) – 7,5 тисяч кіровоградців; на території тюрми СД (колишній педтехнікум, нині кожвендиспансер) – близько 4 тис. кіровоградців; у Терновій Балці – більше 5 тис. чоловік; на території концентраційного табору по вул. Шевченка – близько 4 тис. військовополонених; на північній околиці Новоолексіївки – близько 4 тис. мирних громадян.

А. Бажан, І. Ігнат'єв, інші підпілля пішли на фронт. Л. Хищенко й В. Рибалкіна разом з іншими було закинуто на територію Чехословаччини за завданням Українського штабу партизанського руху. Багато з них у бою з

ворогом загинуло смертю героїв. Дехто з тих, хто вцілів, після війни тихо спивався. Тоді багато хто топив своє горе і проблеми в чарці...

Сусід Олени Бурянової, її товариш і командир по підпіллю Іван Володимирович Конарев після війни працював директором пивзаводу, взяв до себе на підприємство і декого з підпільників.

Свекруха О. Бурянової Олена Василівна Розова після війни завідувала реєстратурою центральної поліклініки, останні роки життя провела в будинку для пристарілих.

М. Скирду у 1952 р. Т.А. Строкач, колишній начальник Українського штабу партизанського руху, а тоді Міністр внутрішніх справ УРСР, узяв до себе в міністерство начальником політвідділу, проте згодом досить сильно розчарувався у своєму висуванцеві не без негативних наслідків для останнього...

Добровольський

Микола Миколайович Добровольський був зв'язковим у М. Скирди. Саме він організував зустріч К. Гончарова з секретарем обкому партії, отже, був одним із „хрещених батьків” Кіровоградської підпільно-диверсійної організації ім. В. Ворошилова. Саме він був редактором партизанської газети “За Советскую Родину!”, а К. Гончаров допомагав редакції матеріалами, папером та ін.

Після звільнення краю М. Добровольський йде на фронт. Повернувся бойовий офіцер додому у жовтні 1945 р. Його завжди вирізняло загострене почуття Правди і в її відстоюванні він був принциповим, безкомпромісним, непохитним, за що ще в дитинстві однокласники прозвали його Прокурором.

М. Добровольський уважав М. Скирду ідеалом і гарним керівником, хоч і осуджував за те, що той забагато випивав. Високої думки був Микола Миколайович і про К. Гончарова, вважав його вольовою, сильною, рішучою людиною, гарним організатором підпілля. Довідавшись про кіровоградські новини, фронтовик прямо спитав секретаря, чому і за що. М. Скирда теж відверто відповів товаришу, що К. Гончаров допустив провал організації. І цим було сказано все...

Зустрівся М. Добровольський і з деякими зі знайомих йому кіровоградських підпільників. Іван Поленцов, брат розстріляної дружини К. Гончарова, зловживав спиртним, а Микола терпіти цього не міг.

Неприємне враження на М. Добровольського справив і В. Федоров. На його думку, той всіляко паплюжив К. Гончарова, намагався зробити собі славу й кар'єру за рахунок інших.

Федорова призначили начальником будтресту, зняли, начальником обласного управління легкої промисловості, зняли, дали ще якусь посаду, зняли. Зі слів його другої дружини, він пив, а коли згадував першу дружину, свою Клаву, то плакав. Пізніше він узагалі виїхав за межі області і про себе не нагадував.

З важким серцем повертався фронтовик до Знам'янки після кіровоградських зустрічей. М. Добровольський викладав у Шамівському сільгосптехнікумі, потім став головою колгоспу ім. К. Маркса, а згодом – „України”, що був у с. Дмитрівка Знам'янського району. Це господарство він очолював більше тридцяти років, зробив одним з кращих в області. До бойових нагород додалися трудові. Він отримав почесне звання „Заслужений працівник сільського господарства СРСР”, медаль Вавілова та ін.

М. Добровольський дожив до нашого часу, болісно сприйняв розвал і розорення колгоспів, яким віддав усе своє повоєнне життя.

Табори

К. Гончаров, Ф. Бурмака і О. Тархова провели по два місяці в катівнях гестапо і майже по року в застінках НКВС. Чекісти ламали К. Гончарова як могли, повибивали йому зуби, мордували, але він витримав усе і як міг підбадьорював товаришів. Не легше було й Ф. Бурмаці та О. Тарховій. У хвилину відчаю Федір намагався повіситися. Мабуть, не раз довелося йому пожалкувати, що не застрелився тоді, у Федорівці, у листопаді 1943 р. Шурочку чекісти неодноразово гвалтували так, що перед відправкою до таборів довелося робити аборт. У таборах вони довго не протримались: Ф. Бурмака

помер у 1946 р. у віці 32 роки, О. Тархова – у 1947 р. у віці 35 років. А ось К. Гончаров витримав усе. Костянтин відбував покарання у норильських таборах, як він писав у одній із скарг, „покірно і при наявності заохочень від адміністрації великих державних будов”.

У жовтні 1954 р. його етапували до Києва, де чотири місяці утримували у внутрішній тюрмі КДБ, розпитували про старі справи. К. Гончаров щиро сподівався на реабілітацію, але то просто нарком внутрішніх справ Т.А. Строкач ворошив партизанське минуле М. Скирди. Якби нарком зацікавився цим раніше, відразу після війни, то, цілком вірогідно, колишні бойові побратими – М. Скирда і К. Гончаров – мали б нагоду зустрітися десь там, в озерських таборах... Але вже був інший час, то ж комісара міліції третього рангу М. Скирду лише значно понизили в посаді...

К. Гончаров, якого після Києва знову повернули до таборів, так і не дочекався перегляду своєї справи, то ж подав відповідну скаргу по інстанціях. Система покарань, отримавши папір, відреагувала на нього, прийнявши соломонове рішення. Справу у жовтні 1955 р. було перекваліфіковано по м'якшій статті, а К. Гончарова – звільнено, але з судимістю. Було ухвалено “міру покарання засудженим К. Гончарову, Ф. Бурмаці, О.Тарховій знизити до фактично відбутого терміну”. Відпущений, але не реабілітований, з судимістю і тавром зрадника, він мав мужність через 12 років повернутися до Кіровограда. Оселився на вул. Кримській, 7, пішов працювати на завод ім. Кірова робітником, згодом став майстром цеху.

Реабілітація

Реабілітували К. Гончарова, Ф. Бурмаку (посмертно) та О. Тархову (посмертно) лише у 1960 р. В ході реабілітації знову було допитано свідків, колишніх підпільників. Одна з жінок пояснила: “Тоді я була дуже зла на Торхову, зла за те, що вона залишилася живою, а мою дочку розстріляли. Про яку-небудь антирадянську зрадницьку діяльність Торхової мені не відомо”. То ж, вина засуджених підпільників, мабуть, дійсно полягала лише в тому, що вони

залишилися живими. Чоловік цієї жінки пояснив, що у його дружини після пережитого в тюрмі, як то кажуть, дах поїхав. Жінка часто лікувалася, проте спокій не приходив. Вона всплакувала ночами, кричала, поривалася кудись бігти.

Допитали під час підготовки реабілітації і одного колишнього поліцейського, який служив у тюрмі СД. Свого часу йому дали лише 10 років таборів (у двічі менше, ніж дали Гончарову і Бурмаці). Цей термін він давно вже відбув і вів життя добропорядного громадянина. Страхиття тюрми, де він служив, його ночами не турбували. Він переконав себе і намагався переконати слідчих, що на Биковій сиділи спекулянти, крадії, волоцюги, “базіки” тощо, словом дрібний “загальнокримінальний елемент”, а справжніх ворогів рейху фашисти тримали в гестапо на Московській.

Цікавилися працівниками військової прокуратури і долею восьми працівників КДБ, які вели слідство у справі підпільників. З’ясувалося, що половину з них пізніше з ганьбою вигнали зі служби, а доля декого залишилася не з’ясованою.

Після реабілітації в душі К. Гончарова відбувся надлом, було втрачено те, що тримало його на цьому світі. Він пройшов через щоденний ризик підпілля, через тортури в гестапо та НКДБ, через холодні норильські табори. Його тримали віра у правоту своєї справи, потім надія у торжество справедливості. І ось через 16 років йому вручили папірець, що він реабілітований у зв’язку з тим, що його вину не доведено. Тобто, що він, можливо, й винний, просто за десять місяців тортур в НКДБ її не змогли довести. Крім вручення папірця про реабілітацію, пояснили про належні йому пільги та порядок їх отримання.

Життя прожито, здоров’я втрачено, дружина загинула, діти вирости без нього. В руках папірець, позаду страхиття війни і таборів, попереду порожнеча... Які були надії на реабілітацію! І ось вона начебто відбулася. Та й що? Хіба про таку реабілітацію мріялось в холодних північних бараках?

Через два роки після реабілітації, у 1962 році, колишній керівник Кіровоградської підпільно-диверсійної організації ім. К.Е. Ворошилова

Костянтин Васильович Гончаров (Іванов) у віці 50 років помер. Подробиці його смерті і місце поховання нам невідомі.

Післямова

Коли б реабілітованих підпільників німці розстріляли разом з усіма, то, думаю, наше кіровоградське підпілля знала б уся Україна. Воно б цілком вписувалося б у радянські ідеологічні стандарти: була велика робота під партійним проводом в ім'я Перемоги, був жертвний подвиг і мученицька смерть героїв. Логічним завершенням епопеї стало б їхнє воскресіння у народній пам'яті, монументи героям-мученикам і піонери з квітами в почесній варті біля них. Але з останніми акордами якось не склалося... Невже через те, що К. Гончарова і товаришів німці не розстріляли? Але ж на їх долю випало набагато більше страждань...

Я належу до повоєнного покоління, яке виховувалося на фільмах про війну, на прикладах її героїв. Нас, школярів, водили на Новомиколаївське кладовище і ми покладали квіти до могил загиблих зі словами щирої подяки за наше щасливе дитинство. Проте не пройшло й двадцяти років по війні, як спокій загиблих у черговий раз було порушено, їх останки кудись перенесено, а Новомиколаївське кладовище знищено і забудовано...

Завершивши пошукову роботу в архіві, бібліотеці, виникло бажання відвідати могили тих, до чийої долі довелося доторкнутися, хто колись лежав на партизанському кладовищі, знайомому мені ще з дитинства. Пішов зі студентами педуніверситету на Фортечні Вали. Впали в очі втрати багатьох бронзових деталей Меморіального кладовища, які поцупили мародери. Обійшли могили, але партизанських тут нарахували лише шість...

Ми якось не замислюємося, що за роки існування Кіровограда у ньому змінилося десять поколінь, кожне з яких прожило своє життя, і кожне з яких вважало це місто своїм рідним. Одне з тих десяти поколінь – це покоління К. Гончарова, Ю. Голуба, П. Лахмана, В. Рибалкіна, О. Бур'янової та інших, молодість яких була понівечена, а часто й знищена війною. Інше покоління – сучасне, те, якому зараз 25-30 років, вступає у володіння цим містом, країною.

Чи повинен зберігатися зв'язок поколінь? Чи повинна функціонувати колективна пам'ять народу? Чи треба пам'ятати те, що було на цих вулицях і в цих будинках п'ятдесят, сто років тому? Чи те, що було до нас – нецікаво, а після нас хоч потоп?

Чи дочекаються мертві воскресіння у нашій пам'яті?

P.S. Мені хотілося б з часом повернутися до цієї теми, повернутися, мої читачі, з Вашими відгуками й спогадами. Хотілося б з Вашою допомогою значно розширити розповідь про декого з учасників минулих подій, розповісти про ще не названих героїв підпілля, виправити можливі окремі неточності, якщо такі випадково потрапили до нашої розвідки.

ЛІТЕРАТУРА

Державний архів Кіровоградської області:

1. Архівна справа 5210 Гончарова К.В., Бурмаки Ф.С., Тархової О.П.
2. Архівна справа 10266-п Ветчиніної І.О.
3. Матеріали про партизанський рух та підпілля в області (1941–44 рр.). Ф. 429, оп. 3, справи 53, 54, 58, 60, 93, 101, 103, 116, 117; оп. 4, справи 13, 25, 129, 505, 512, 738.

Фонди Кіровоградського обласного краєзнавчого музею:

4. Спогади О.М. Голуба. – 1962 р.
5. Листи Д. Розова Л. Бур'яновій. – 1941–42 рр.
6. Спогади Лошакової Д.А. – 1967 р.
7. Спогади Пономаренка І.Л.– 1967 р.
8. Стенограма бесіди з Розовою О.В. – 1945 р.

Власний архів:

9. Спогади Смотреника В.В. – 2007 р.
10. Бутейко В. На коліна не стали// Кіровоградська правда. – 1990. – 19 травня.
11. Бухтеєров В. Підпільниця Олена Бурянова// Радянський студент. – 1972. – 28 вересня і 6 жовтня.
12. Галичанко М. Він любив життя крилате// Кіровоградська правда – 1960. – 16 і 30 вересня.
13. Глід С. Фрагменти життя і мук. – Лондон: Видавництво союзу українців, 1955.
14. Даценко В. У паніці було не до пам'ятників// Кіровоградська правда. – 2009. – 21 липня.
15. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників... – К.: Політвидав України, 1986.

16. Кіровоградщина в роки Великої вітчизняної війни 1941 – 1945рр.: Збірник документів і матеріалів. – Дніпропетровськ: Промінь, 1965.
17. Ключенко Д.М. Гартовані партією. – К.: Політвидав України, 1973.
18. Ключенко Д.М. Кіровоградська міська підпільно-диверсійна організація ім. К.Є. Ворошилова// Український історичний журнал. – 1980. – №2.
19. Отян А.В. Военное детство одного мальчика. – Франкфурт на Майне: Самиздат, 2005.
20. Пундяк В.Я бачив пекло... – Львів: Логос, 2005.
21. Приступные цели – приступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.). – 3-е издание. – М: Экономика. 1985.
22. Семененко В.И., Радченко Л.А. Великая Отечественная война: как это было... Симферополь: Таврида, 2009.
23. Скирда М.М., Пархоменко И.А. Они сражались с фашизмом // Герои подполья. – Вып. 2. – М.: Политиздат, 1968.
24. Стародубцев И. Это было в Кировограде// Комсомольское знамя. – 1963. – 20 августа.
25. Танський Д. Життя, схоже на легенду// Ветеран. – 2009. – 29 січня.
26. Петренко І.Д. Нацистський окупаційний режим: маловідомі сторінки з історії Олександрівського району. – Кіровоград: ЦУВ, 2008.
27. Чижов Б. Воспоминания пилота. –Кіровоград: ГЛАУ, 2001.
28. Шевченко С.І. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. – Кіровоград: РВВ КДПУ, 2004.
29. Шурапов В., Федосєєва Р. Земний уклін тобі, Солдате. – Кіровоград: КОД, 2004.

ЗМІСТ

Пам'ять	3	Оршанський	54
Гончаров	5	Власівці	56
Бур'янова	6	Рита	57
Лахман	8	Відплата	59
Війна	10	Федорови	63
Розов	12	Голуби	63
Новий порядок	14	Відсіч	65
Галицький десант	16	Тархова	67
Пекло	19	Морок	67
Початок опору	24	Федорівські арешти	69
Вибір	27	Цемен	70
Бур'янова	29	Прорив	71
Статистика	30	Останні дні	72
Розов	32	Визволення	77
Тактика	36	Після розстрілів	80
Федоров	40	Повернення	82
Залізничники	41	Після підпілля	83
Напередодні	41	Добровольський	84
Ратушний	43	Табори	85
Тюрма СД	46	Реабілітація	86
Тюремна хроніка	48	Післямова	88
Втеча	51	Література	90

Віталій Володимирович Постолатій

ОКУПАЦІЯ

Науково-популярне видання

Редакція авторська

В обкладинці використано мотиви

Л. Смерчинського і Є. Максименка

Підписано до друку Формат 60x84 $\frac{1}{16}$.

Папір офсетний. Друк різнограф. Ум. др. арк. 5,25.

Тираж 300. Зам. №

Центр оперативної поліграфії «АВАНГАРД»

г. Кіровоград, ул. Пашутина, 12, оф. 4,

Тел./факс: 24-86-34, 27-02-24,

8/050/ 531-73-72, 341-04-33.

E-mail: avangard@shtorm.net

Постолатій Віталій Володимирович народився 1951 року в м. Кіровограді, 1973 року закінчив фізико-математичний факультет Кіровоградського державного педінституту ім. О.С. Пушкіна. Був учителем, директором сільської середньої школи, інспектором шкіл облвно. З 1988 року викладає математику на психолого-педагогічному факультеті Кіровоградського педуніверситету ім. В. Винниченка. Кандидат педагогічних наук, доцент, автор декількох сотень газетних публікацій, понад 50 наукових праць, книг «Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.)» (1998 р.), «Профспілки: з болем і надією» (2002 р.) (обидві у співавторстві) і «Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865 – 1965 рр.)» (2006 р.).

Коло професійних інтересів: історія освіти, історичне краєзнавство, профспілковий рух України.